

ISSN 2522-9303 (Print)
ISSN 2522-9478 (Online)

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

ECONOMY
OF UKRAINE

2022 5
(726)

Головний редактор:

В.М. ГЕЄЦЬ (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України)

Заступник головного редактора:

І.В. КОРНІЄНКО

Редакційна колегія:

О.І. Амоша (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *О.Г. Білорус* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *І.К. Бистряков* (д-р екон. наук, проф.), *І.М. Бобух* (д-р екон. наук), *О.О. Борзенко* (д-р екон. наук, проф.), *О.М. Бородіна* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.П. Вишневський* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *Б.М. Данилишин* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *Т.І. Єфименко* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *М.І. Зверяков* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.В. Зимовець* (д-р екон. наук), *Т.А. Заяць* (д-р екон. наук, проф.), *А.І. Ігнатюк* (д-р екон. наук, проф.), *Ю.В. Кіндзерський* (д-р екон. наук), *Г.В. Колодко* (проф., Польща), *С.О. Кораблін* (д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України), *В.С. Кравців* (д-р екон. наук, проф.), *В.П. Кудряшов* (д-р екон. наук, проф.), *Ю.О. Лупенко* (д-р екон. наук, проф., акад. НААН України), *А.А. Мазаракі* (д-р екон. наук, проф., акад. НАПН України), *І.Г. Маницуров* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *Г. Мінасян* (д-р екон. наук, проф., Болгарія), *Л.В. Молдаван* (д-р екон. наук, проф.), *О.І. Никифоров* (д-р екон. наук), *Є.Г. Панченко* (д-р екон. наук, проф.), *В. Папав* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН Грузії), *В.Р. Сіденко* (д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України), *М.І. Скрипниченко* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.М. Тарасевич* (д-р екон. наук, проф.), *В.А. Устименко* (д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, чл.-кор. НАПРН України), *М.А. Хвесик* (д-р екон. наук, проф., акад. НААН України), *Хаунг Сяоюн* (проф., Китай), *С.С. Шумська* (д-р екон. наук)

Реєстраційне свідоцтво: Серія KB № 23636-13476 ПП від 20 грудня 2018 р.

Editor-in-Chief:

Valeriy HEYETS (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine)

Deputy Editor-in-Chief:

Iryna KORNIENKO

Editorial Board:

O. Amosha (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *O. Bilorus* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *I. Bystriakov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *I. Bobukh* (Dr. Sci. (Econ.)), *O. Borzenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *O. Borodina* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Vyshnevskiy* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *B. Danylyshyn* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *T. Iefymenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *M. Zveryakov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Zymovets* (Dr. Sci. (Econ.)), *T. Zaiats* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *A. Ignatyuk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *Yu. Kindzerskyi* (Dr. Sci. (Econ.)), *G. Kolodko* (Prof., Poland), *S. Korablin* (Dr. Sci. (Econ.), Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Kravtsiv* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Kudryashov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *Yu. Lupenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAAS of Ukraine), *A. Mazaraki* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine), *I. Mantsurov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *G. Minassian* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Bulgaria), *L. Moldavan* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *O. Nykyforuk* (Dr. Sci. (Econ.)), *Ye. Panchenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Papava* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Georgia), *V. Sidenko* (Dr. Sci. (Econ.), Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *M. Skrypnychenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Tarasevych* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Ustymenko* (Doctor of Jurid. Sci., Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine, Corresp. Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine), *M. Khvesyk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAAS of Ukraine), *Huang Xiaoyong* (Prof., Beijing), *S. Shumska* (Dr. Sci. (Econ.))

Registration certificate: Seria KB № 23636-13476 ПП of December 20, 2018

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук (Наказ МОН України від 02.07.2020 р. № 886, спеціальності: 051, 071, 072, 073, 281, 292)

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА ПІД ЧАС ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ І В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

ДЕЙНЕКО Л.В., КУШНІРЕНКО О.М., ЦИПЛІЦЬКА О.О., ГАХОВИЧ Н.Г. Наслідки
повномасштабної воєнної агресії РФ для української промисловості 3

ОСТАШКО Т.О. Сільськогосподарський експорт України в умовах війни і шляхи
його відновлення 26

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

БОБУХ І.М. Україна у вимірах інклюзивності та інституційного розвитку 38

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАКТИЦІ УПРАВЛІННЯ

КОЛОТ А.М., ГЕРАСИМЕНКО О.О. Новітні формати організації трудової діяль-
ності: природа, виклики, траєкторії розвитку 59

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИКА 77

CONTENTS

UKRAINIAN ECONOMY DURING THE MILITARY

AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

AND IN THE PERIOD OF POST-WAR RECONSTRUCTION

DEINEKO LIUDMYLA, KUSHNIRENKO OKSANA, TSYPLITSKA OLENA, GAKHO-VYCH NATALIYA. Consequences of full-scale military aggression of the Russian Federation for Ukrainian industry 3

OSTASHKO TAMARA. Ukraine's agricultural export in the conditions of war and the ways of its recovery 26

ECONOMICS MANAGEMENT: THEORY AND PRACTICE

BOBUKH IRYNA. Ukraine in the dimensions of inclusiveness and institutional development 38

SOCIAL PROBLEMS IN MANAGEMENT PRACTICE

KOLOT ANATOLII., HERASYMENKO OKSANA. Novel formats of labor activity organization: nature, challenges, development trajectories 59

EDITORIAL POLICY AND ETHICAL PRINCIPLES 77

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА ПІД ЧАС ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ І В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

UKRAINIAN ECONOMY DURING THE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AND IN THE PERIOD OF POST-WAR RECONSTRUCTION

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.003>

УДК 341.311"713":338.45(477)

JEL: H56, O15, O25, R11

Л.В. ДЕЙНЕКО, д-р екон. наук, проф., завідувачка відділу промислової політики

e-mail: deinekolv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0540-5413>

О.М. КУШНІРЕНКО, д-р екон. наук, доц.,

старший науковий співробітник відділу промислової політики

e-mail: kushnksena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3853-584X>

О.О. ЦИПЛІЦЬКА, д-р екон. наук, доц.,

старший науковий співробітник відділу промислової політики

e-mail: o.liakhovetz@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3803-9421>

Н.Г. ГАХОВИЧ, канд. екон. наук,

старший науковий співробітник відділу промислової політики

e-mail: ngahovich@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-9080>

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

НАСЛІДКИ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Досліджено масштаби втрат промисловості України та її регіонів унаслідок невмотивованої російської воєнної агресії, обґрунтовано заходи з відродження промисловості задля відновлення економіки країни і формування надійного фундаменту її обороноздатності.

Ключові слова: промисловість; воєнні загрози; економічні збитки; стратегія повоєнного відновлення; регіон.

Війна в Україні завдає неймовірних людських страждань з трагічною втратою життя й переміщенням мільйонів людей. Вона призводить до жахливих соціально-економічних наслідків: за попередніми оцінками ПРООН, 90% українського населення може зіткнутися з бідністю і надзвичайною економічною вразливістю, якщо війна затягнеться і відкине країну на десятиліття назад, залишаючи глибокі соціальні та економічні шрами для майбутніх по-

Ц и т у в а н н я: Дейнеко Л.В., Кушніренко О.М., Ципліцька О.О., Гахович Н.Г. Наслідки повномасштабної воєнної агресії РФ для української промисловості. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 03—25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.003>

колінь. Для досягнення своїх антилюдських загарбницьких цілей ворог цілеспрямовано знищує економічний фундамент розвитку України — промисловість, яка здатна забезпечити базові потреби населення і економіки (в їжі, одязі, ліках, транспорті, інструментах, обладнанні та ін., а також у сучасних засобах оборони). З першого дня війни агресор постійно завдає ударів по промислових об'єктах, зокрема у сфері машинобудування, металургії, хімічної та нафтопереробної промисловості, харчової індустрії тощо.

Саме тому відновлення української промисловості наразі є ключовим завданням, вирішення якого визначатиме можливості обороноздатності та гарантії безпечного життя країни. Нині вже на практиці доведено, що за допомогою українських промислових розробок (протитанкових ракетних комплексів «Стугна», протикорабельних крилатих ракет «Нептун») можна відбити атаки значно потужнішого агресора і захистити власну країну. Отже, щоб визначити заходи, які здатні мінімізувати існуючі втрати і запобігти їх виникненню в подальшому, важливо оцінити масштаб руйнувань промислового сектору і зрозуміти, у яких обсягах, у якій черговості та які саме промислові об'єкти треба відновити.

Мета статті — висвітлити масштаби завданої невмотивованою російською агресією матеріальної та фінансової шкоди українській промисловості й регіонам, обґрунтувати дієві заходи з повоєнного відродження промисловості з метою зміцнення обороноздатності країни в умовах тривалої воєнної загрози.

У суспільному дискурсі сьогодні з'являються численні оцінки впливу війни на економічний розвиток України, проведені вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Вони дістали відображення в багатьох звітах міжнародних організацій, консалтингових агентств, науково-дослідних центрах, наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених. Так, у звіті ОЕСР з використанням імітаційного моделювання впливу «російсько-українського конфлікту» за допомогою глобальної макроекономічної моделі NiGEM показано наслідки воєнних дій для України на основі таких індикаторів, як зростання цін на продукцію через подорожчання світових цін на нафту, вугілля, газ, метали, продовольство; зростання премії за інвестиційний ризик; скорочення внутрішнього попиту; зміни глобального ВВП більш як на 1% цього року і плюс 2,5% до інфляції¹.

У звіті МВФ наведено прогнозні дані щодо державного боргу, економічних і ринкових індикаторів, які показали погіршення показників економічного зростання на 13,5 відсоткового пункту порівняно з довоєнними базовими показниками, у тому числі падіння ВВП на 10% у 2022 р. (за сценарієм швидкого розв'язання війни) з імовірним зростанням втрат до 25—35% ВВП на рік (за умови значних руйнувань фізичного капіталу, відпливу людського капіталу)². UNCTAD у своїй доповіді щодо впливу війни в Україні на світові

¹ OECD Economic Outlook, Interim Report March 2022: Economic and Social Impacts and Policy Implications of the War in Ukraine. Paris, OECD Publishing, 2022. Mar 17. 16 p. <https://doi.org/10.1787/4181d61b-en>

² Transcript of IMF Media Roundtable on Ukraine. *International Monetary Fund*. 2022. Mar 10. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/03/10/tr031022-transcript-of-imf-media-roundtable-on-ukraine> (дата звернення: 13.04.2022).

ринки констатує зростання цін на сільськогосподарську продукцію, а також можливий розрив глобальних ланцюгів доданої вартості в декількох десятих країн, які є імпортерами української сільськогосподарської сировини і харчової продукції³.

Опитування 276 підприємств, проведене Advanter Group, показало, що прямі втрати малого і середнього бізнесу (втрачені ресурси, товари, основні фонди, вимушені переоплати, витрати на релокацію, не враховуючи недоотриманих прибутків), за шість тижнів війни (з 24 лютого по 10 квітня 2022 р.) оцінюються у 85 млрд дол. Втрат на суму від 50 тис. дол. і більшу зазнали майже 55% опитаних підприємств⁴.

За оцінками Київської школи економіки, станом на 17 березня 2022 р. сума збитків сягнула 1,8 трлн грн, або 62,6 млрд дол. Порівняно з попередньою оцінкою, оприлюдненою 10 березня, обсяг втрат зріс на 330 млрд грн, або на 8,3 млрд дол. Загалом організацією підраховано, що з початку воєнної агресії Росії в Україні було пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 411 закладів освіти, 36 закладів охорони здоров'я, 1600 житлових будинків, 26 заводів та їх складів, 15 аеропортів, 6 ТЕС/ГЕС тощо. Крім того, «втрачено» понад 15 тис. км автомобільних доріг, 5000 км залізничних колій, зруйновано або виведено з ладу 15 аеропортів, 350 мостів і мостових переходів тощо⁵.

Лише за перші два тижні війни, за оцінками Міністерства економіки України⁶, економічна активність зменшилася на три чверті — 75% бізнесу перестало працювати. На решті території працював лише кожен другий бізнес. Припинили свою діяльність більшість металургійних заводів на сході країни, а через обмеження доступу до інфраструктури морських шляхів значно скоротився експорт металів і сільськогосподарської продукції. Станом на 28 березня 2022 р. загальна сума втрат від російського вторгнення Мінекономіки оцінювало в 564,9 млрд дол., з них: 119 млрд дол. — це втрати інфраструктури, 112 млрд — втрати ВВП у 2022 р., 80 млрд — втрати підприємств та організацій, 54 млрд дол. — втрати прямих інвестицій в українську економіку⁷. Прогнозується, що до 2030 р. кумулятивні наслідки російсько-української війни становитимуть 1,2 трлн дол. втрат ВВП.

Разом з тим втрати української та російської економік спричинять значні глобальні наслідки через скорочення поставок за ланцюгами доданої вартості. Зокрема, Центр економічного відновлення та інші організації оці-

³ The impact on trade and development of the war in Ukraine. UNCTAD rapid assessment. 2022. Mar 16. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf

⁴ Оцінка прямих втрат бізнесу з 24.02 по 13.04.2022. Advanter. 2022. 13 квіт. URL: https://res2.weblium.site/res/621f33197345110023320e26/625d42a617c7f00022055506_optimized (дата звернення: 29.04.2022).

⁵ Орлова В. За тиждень окупанти збільшили завдані Україні збитки на 8 мільярдів доларів. УНІАН. 2022. 17 бер. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/za-tizhden-okupanti-zbilshili-zavdani-ukrajini-zbitki-na-8-milyardiv-dolariv-novini-ukrajina-11748193.html?utm_source=unian&utm_medium=read_more_news&utm_campaign=read_more_news_in_post (дата звернення: 19.04.2022).

⁶ Хмельницька В. В Україні порахували, скільки збитків Росія завдала за 15 днів війни. ТСН. 2022. 11 бер. URL: <https://tsn.ua/exclusive/v-ukrayini-pidrahuvali-skilki-zbitkiv-rosiyanesla-za-15-dniv-viyini-2005750.html> (дата звернення: 21.04.2022).

⁷ Бережанський І. Ukraine's losses from Russian invasion have reached 565 billion dollars. ТСН. 2022. 28 бер. URL: <https://tsn.ua/en/ato/ukraine-s-losses-from-russian-invasion-have-reached-565-billion-dollars-2022715.html> (дата звернення: 22.04.2022).

нили втрату світового ВВП у сумі 900 млрд дол.⁸ Більше того, Росія створює головні ризики для глобальної безпеки. Зрозуміло, що міжнародні санкції почнуть діяти лише з часом, тобто вони неспроможні припинити війну в короткий термін. Отже, постає гостра потреба в забезпеченні з боку глобальної спільноти зміцнення потенціалу України протистояти агресії. Міжнародна підтримка, яку наразі отримала Україна, поки що є недостатньою для гідного протистояння та підтримання економіки, зокрема, її обсяги значно відстають від втрат глобальної економіки внаслідок війни (рис. 1).

На рис. 1 видно, що світу вкрай важливо прискорити вжиття заходів щодо підтримки України вже сьогодні, оскільки глобальні витрати зростатимуть доти, доки російська агресія не буде зупинена. Відбудова України обіцяє стати одним з найскладніших і найамбітніших починань XXI ст., що вимагає комплексного підходу, який виходить далеко за межі фінансування відбудови зруйнованої інфраструктури та міст України. З цього приводу Я. Копач, колишній директор Секретаріату Енергетичного співтовариства, зазначив: «Фінансування відбудови України є моральним боргом для Заходу. Українці борються за свою свободу, а також за наші цінності та нашу безпеку. Крім того, численні європейські країни заробили багато грошей на бізнесі з Росією і не хотіли розривати своїх зв'язків з Москвою, незважаючи на ескалацію агресії режиму Путіна щодо України протягом років, що передували нинішньому вторгненню. Підтримка післявоєнної України є логічною ціною за цю попередню співпрацю з Кремлем»⁹.

Підсумовуючи проведені українськими й міжнародними інституціями оцінки економічних втрат нашої держави від російської воєнної агресії, можна побачити, що їх загальний обсяг уже перевищує кількарічний ВВП України (який у 2021 р. дорівнював 5460 млрд грн, або 200 млрд дол.¹⁰). Разом з тим невизначеним залишається секторальний розподіл цих втрат, який дозволить отримати чіткі уявлення про ступінь ураження секторів національної економіки, зрозуміти їх перспективи і сформувані адекватні підходи до повоєнного відновлення. У цьому зв'язку емпірична оцінка втрат промислового сектору як основи стійкості національної економіки і активатора економічного зростання виступає нагальним завданням вітчизняної економічної науки.

Російська агресія стала страшним ударом по українській промисловості: війна призвела до повного закриття 50% українських підприємств, а решта змушена працювати значно нижче потужностей. Кількісні оцінки падіння економіки України внаслідок війни можна визначити тільки після завершення бойових дій, оскільки руйнування все ще тривають. За попередніми ж оцінками, скорочення обсягів промислового виробництва протягом бе-

⁸ Real ways to stop the war in Ukraine: Analytical update after 55 days of Russian invasion. Centre for Economic Recovery. CIVITTA, *easybusiness.in.ua*. 2022. Apr 20. URL: https://en.calameo.com/read/0051513652a92dcb9fb5a?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=Russia-Ukraine+War%3A+Answers+to+TOP-3+questions (дата звернення: 28.04.2022).

⁹ Копач Я. Rebuilding Ukraine: EU must prepare to lead the post-war recovery. *Atlantic Council*. 2022. Apr 07. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/rebuilding-ukraine-eu-must-prepare-to-lead-the-post-war-recovery/> (дата звернення: 28.04.2022).

¹⁰ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 01.05.2022).

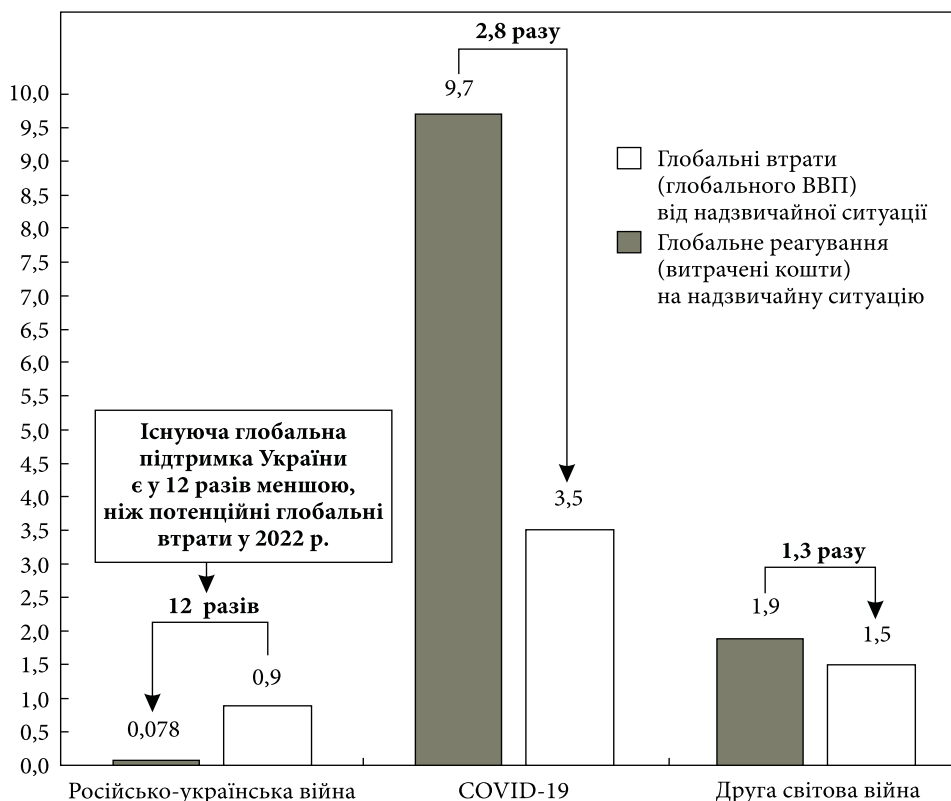

Рис. 1. Порівняння глобального реагування і глобальних втрат від російсько-української війни, наслідків COVID-19 і Другої світової війни, трлн дол. на рік

Джерело: складено авторами за: Real ways to stop the war in Ukraine: Analytical update after 55 days of Russian invasion. Centre for Economic Recovery. CIVITTA, easybusiness. in.ua. 2022. Apr 20. URL: https://en.calameo.com/read/0051513652a92dcb9fb5a?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=Russia-Ukraine+War%3A+Answers+to+TOP-3+questions (дата звернення: 28.04.2022).

резня 2022 р. сягнуло 60—65% від показників аналогічного періоду минулого року. При цьому незворотні втрати промислового потенціалу склали близько 30%, водночас третина промислового потенціалу залишається незадіяною через високі ризики, порушення виробничих і транспортних ланцюгів, втрату доступу до ресурсів (як сировинних, так і людських) тощо. У цій частині обсяги промислового виробництва можуть бути відновлені в короткостроковому періоді за рахунок релокації, відновлення забезпечення і логістики, розконсервації потужностей при поліпшенні воєнної ситуації тощо. Очікується, що скорочення промислового виробництва досягне межі 45—55% у найближчій перспективі.

Підприємства, які здатні продовжувати виробництво, стикаються з іншою проблемою — надзвичайними логістичними ускладненнями внаслідок руйнування дорожньо-транспортної інфраструктури або відсутності фізичного доступу до неї (зокрема, закриття українських портів, через які перемищується 90% продовольчого експорту з України), що призводить до по-

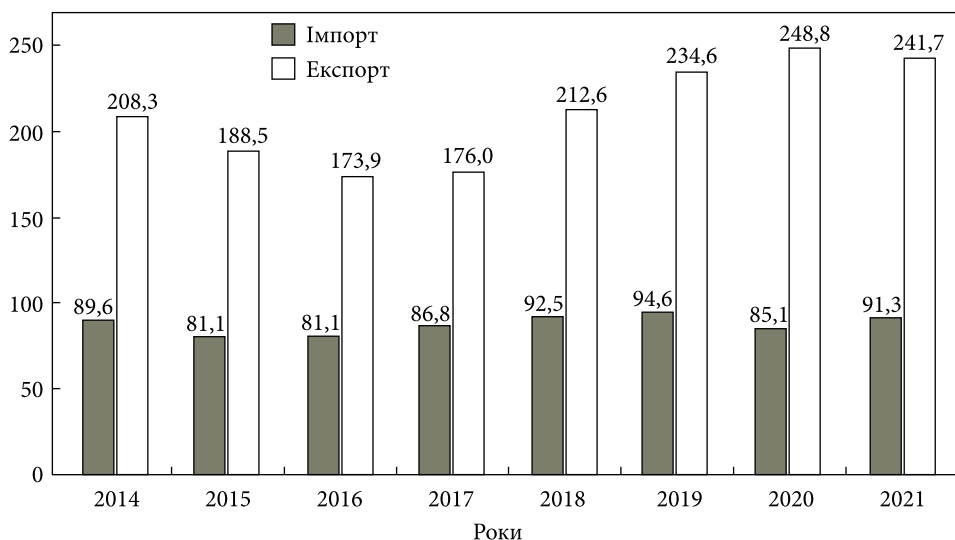

Рис. 2. Динаміка експорту та імпорту товарів через митний кордон України у 2014—2021 рр., млн т

Джерело: тут і табл. 1 складено авторами за: Державна митна служба України. URL: <https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri>

шкодження ланцюгів доданої вартості й втрати доходів. Україна потерпає від розривів зв'язків між внутрішнім попитом і виробництвом товарів, обтяженим імпортозалежністю, у тому числі від продукції походженням з Білорусі та РФ. Наочне уявлення про ці процеси дають окремі показники спеціальної митної статистики переміщення товарів через митний кордон України за період 2014—2021 рр. (рис. 2, табл. 1).

Позитивна динаміка (зростання на 16%) фізичних обсягів експорту товарів у 2014—2021 рр. і переважна стабільність обсягів імпорту свідчать про розширення зовнішньої торгівлі українськими товарами, а відтак, про посилення ролі міжнародних шляхів сполучень, зокрема морських контейнерних перевезень. Останні є незамінними, коли необхідно доставити продукцію до або з країн Азії та Америки, а також мають значну цінову перевагу завдяки економії на складських і перевалочних витратах. Таким чином, катастрофічне звуження потенціалу морських перевезень як головного шляху експорту продовольчої, металевої та іншої продукції становить суттєву загрозу не лише через розрив торговельних зв'язків, а також унаслідок подорожчання постачання і втрати цінової конкурентоспроможності української продукції на зовнішніх ринках.

Втрата морських портів після анексії Криму (у Севастополі, Керчі, Феодосії, Євпаторії, Ялті), на які у 2013 р. припадало лише 6,5% експортної та 2,1% імпоротної продукції, що переміщувалася морським транспортом, не несла з собою настільки високих ризиків, як припинення роботи портів у Миколаєві, Херсоні, Маріуполі, Бердянську, Скадовську, а також в Одеській області. Блокування портів виявилось значним ударом не тільки по можливостях експортувати промислову продукцію, а й по забезпеченню внутрішніх потреб України в промислових товарах. Частка цих морських пунктів пропуску в обороті

Таблиця 1. Окремі показники спеціальної митної статистики переміщення товарів через митний кордон України у 2014—2021 рр., млн т

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Пропущено товарів через митний кордон України (крім трубопроводів)	298,0	271,8	254,9	262,8	305,1	329,1	333,8	333,0
з них на:								
ввезення	89,6	81,1	81,1	86,8	92,5	94,6	85,1	91,3
вивезення	208,3	188,5	173,9	176,0	212,6	234,6	248,8	241,7
Оформлено митницями товарів, що переміщуються трубопроводами	71,9	30,0	96,0	103,0	98,2	93,2	75,7	57,5
Загалом пропущено через митний кордон	369,9	301,8	350,9	365,8	403,3	422,3	409,5	390,5
у тому числі через морські пункти пропуску	140,89	133,24	130,33	126,49	175,89	211,89	228,73	209,63
<i>Частка морських пунктів пропуску в обороті товарів, %</i>								
З урахуванням трубопроводів	38,09	44,15	37,14	34,58	43,61	50,18	55,86	53,68
Без урахування трубопроводів	47,28	49,02	51,13	48,13	57,65	64,38	68,52	62,95

товарів у 2014—2021 рр. постійно зростала, сягнувши впливового рівня майже в 63% у загальному обсязі перевезень через митний кордон України (табл. 1).

Наразі найбільш перспективний водний шлях для експорту вантажів з України в рамках диверсифікації існуючого сполучення для вантажоперевезень пов'язаний з відновленням роботи Білгород-Дністровського порту як транспортно-логістичного центру для дунайських портів (Ізмайльського, Ренійського, Усть-Дунайського (Україна), Галац (Румунія)). Цей шлях сполучення розглядається Міністерством інфраструктури України як один із способів доправлення значних обсягів зерна та іншої продукції, яка підлягає найшвидшій реалізації через можливе псування¹¹. З метою забезпечення включення портів у нові логістичні схеми планується ремонт другорядних доріг у Одеській області, а також залізничних шляхів Румунії та Молдови, що сполучаються з портом Галац у Румунії.

Порушення логістичних зв'язків становить загрозу і для забезпечення внутрішнього ринку України імпортною продукцією. За даними Державної служби статистики України, у 2021 р. найбільшу частку імпорту складали такі товарні групи: мінеральні продукти на суму 14 969,6 млн дол., або 21,9% у структурі загального імпорту промислових товарів; машини, обладнання і механізми, електротехнічне обладнання — 14 201,7 млн дол., або 20,8% усього

¹¹ Fubini di F. Sergii Marchenko: «We need 5 billion dollars per month to keep Ukraine going». *Corriere Della Sera*. 2022. Apr 28. URL: https://www.corriere.it/esteri/22_aprile_28/sergii-marchenko-we-need-5-billion-dollars-month-to-keep-ukraine-going-d6b7b848-c661-11ec-9e9f-dc9d68fb1bc9.shtml (дата звернення: 01.04.2022).

промислового імпорту; продукція хімічної промисловості — 9 740,6 млн дол., або 14,3% усього промислового імпорту; засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби — 7 569,7 млн дол., або 11,1% у структурі імпорту промислової продукції; полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них — 7%, що у вартісному вираженні становить 4 815,3 млн дол.

На сьогодні в багатьох областях України проходять бойові дії, гинуть люди, знищується інфраструктура і руйнуються промислові підприємства. Найбільше постраждали і повністю або частково втратили можливість проводити господарську діяльність унаслідок авіаударів і артилерійських обстрілів виробничі підприємства, розташовані в регіонах, де відбуваються активні бойові дії. За галузями це машинобудування, зокрема суднобудування (Миколаївська і Херсонська області), танкобудування (Харківська область). Зупиняються або руйнуються підприємства-інтегратори з предметною спеціалізацією на кінцевій продукції або підприємства з вузловою спеціалізацією на унікальній, високотехнологічній продукції. Повністю зупинили виробництво практично всі найбільші металургійні підприємства України: маріупольські «Азовсталь» і ММК імені Ілліча, «Запоріжсталь», «АрселорМіттал» (Кривий Ріг).

Слід також наголосити на проблемах з енергетичним забезпеченням. Промисловість залежить від енергії для організації виробничих процесів. Вищі ціни на енергоносії є непрямим ефектом, який особливо актуальний для європейських виробників харчових продуктів. Так, витрати на електроенергію в середньому становлять майже 10% від загальних витрат на виробництво промислових продуктів. У короткостроковій перспективі виробники намагатимуться відшкодувати підвищені витрати на енергію, закладаючи їх у собівартість продукції. Для компаній, які відносно залежні від газу, може бути корисно підготуватися до сценарію, за якого російське енергопостачання до Європи буде припинене. Сплеск цін на енергоносії може в кінцевому підсумку зробити інвестиції в енергоефективність більш привабливими і стимулювати компанії переходити від виробничих процесів на газу до інших джерел енергії.

Достовірно оцінити втрати промисловості від повномасштабної війни наразі неможливо. Це обумовлено складністю отримання даних унаслідок небезпеки для фахівців при документуванні втрат, оскільки тривають активні бойові дії, а також через те, що не вся інформація може бути оприлюднена з міркувань національної безпеки. Для визначення наслідків, спричинених бойовими діями, доцільно розглянути втрати галузевого розвитку промисловості, враховуючи унікальні особливості розміщення і функціонування різних галузей української промисловості.

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ЗА ГАЛУЗЯМИ ПРОМИСЛОВОСТІ

Металургія. Агресія РФ кардинально змінила роботу гірничо-металургійного комплексу України. Деякі підприємства працюють із зниженим завантаженням або лише відвантажують продукцію зі складу. Близько 90% потужностей з виробництва сталі зупинено, а знищення Маріуполя вдарило по виробничих потужностях металургійних гігантів, розташованих на території активних бойових дій: постраждали комбінати «Азовсталь» і ММК

імені Ілліча, які виробляли 40% сирової сталі в Україні. Це страшний удар по промислому експорту країни. До війни Україна входила до 20 найбільших виробників сталі у світі, а у структурі української економіки ця галузь була однією з найпотужніших за обсягом реалізованої продукції (17,8%) і створеної доданої вартості (10,1%) переробної промисловості України. Через руйнування маріупольських металургійних заводів Україна втратить 40% експорту чавуну, 100% слябів, 100% листової продукції, 30% іншої листової продукції. Ці обсяги важко замінити поставками з інших джерел у короткостроковій перспективі¹².

Наразі відновлення металургійної галузі є одним з найбільш складних завдань, яке не тільки полягає у відбудові зруйнованої виробничої бази, але й залежить від можливостей формування нових ланцюгів поставок (зокрема, через порти Балтійського моря та Румунії), оскільки морські торговельні шляхи країни перекрито російською армією, а можливості «Укрзалізниці» з перевезення вантажів є обмеженими.

Машинобудування та ОПК. Унаслідок ведення активних бойових дій підприємства машинобудування і оборонної промисловості стали цілком номер один для російських загарбників. Багато підприємств машинобудування, які забезпечували економічний мультиплікаційний ефект для суміжних галузей економіки, поєднаних одним технологічним ланцюгом, зруйновано або пошкоджено. У 2021 р. машинобудування забезпечувало 5,7% реалізованої продукції, 9,2% у структурі доданої вартості промисловості, на нього припадало 14% експорту і 34% товарного імпорту. Так, за даними Київської школи економіки, станом на 11 квітня 2022 р. прямі збитки підприємств машинобудування з початку війни склали понад 640 млн дол.¹³

Більшість підприємств автомобілебудування були вимушені зупинити виробництво через активні бойові дії не тільки в окупованих областях, а й по всій території країни. Ідеться про закарпатський завод «Єврокар», який до війни випускав автомобілі Skoda, Volkswagen, Seat, Audi. Але з перших днів війни його перепрофілювали в гуманітарний логістичний хаб, який приймає гуманітарну допомогу з європейських країн і відправляє далі в «гарячі точки» країни¹⁴. Подібна ситуація спостерігається і на інших підприємствах галузі. Близько 40 заводів з виробництва запчастин до автомобілів, розташованих на заході України, з початком війни зупинились, але частково вже відновлюють свою роботу. Зупинення негативно вплинуло на забезпечення комплектуючими в глобальних ланцюгах доданої вартості з виробництва автомобілів на провідних світових майданчиках. За оцінками Auto-Analysis, на Україну припадає майже п'ята частина всього європейського

¹² Григоренко Ю. Місяць війни: які підприємства ГМК України продовжують працювати. *GMKCenter*. 2022. 29 бер. URL: <https://gmk.center/ua/posts/misyac-vijni-yaki-pidpriemstva-gmk-ukraini-prodovzhujut-pracjuvati-onovlennya/> (дата звернення: 01.05.2022).

¹³ За тиждень прямі втрати економіки України через війну зросли на \$12,2 млрд. *Kyiv School of Economics*. 2022. 11 квіт. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/za-tizhden-pryami-vtrati-ekonomiki-ukrayini-cherez-vyynu-zrosli-na-12-2-mlrd/> (дата звернення: 29.04.2022).

¹⁴ Уляницький Д. Автозавод «Єврокар» на перший день війни зупинив виробництво і зробив з нього гуманітарний хаб. Як він працює? Інтерв'ю. *Forbes.ua*. 2022. 11 бер. URL: <https://forbes.ua/company/avtozavod-evrokar-na-pershiy-den-vijni-zupiniv-virobnitstvo-i-zrobiv-z-nogo-gumanitarniy-khab-yak-vin-pratsyue-intervyu-11032022-4375> (дата звернення: 29.04.2022).

імпорту дротів для автомобілів¹⁵, які є одним з найважливіших компонентів при їх виробництві.

Російські окупанти знищували свідомо і послідовно здобутки України у сфері авіабудування. Зокрема, вони завдали удару по нашій гордості — найбільшому у світі літаку АН-225 «Мрія», який на момент вторгнення російських військ знаходився на ремонті в аеропорту «Гостомель», тому не встиг вилетіти з України. Незважаючи на цю втрату, ДК «Укроборонпром» заявив, що «за орієнтовними підрахунками, на це (його відновлення. — Авт.) знадобиться більше 3 млрд доларів та понад 5 років. Наше завдання зробити так, аби ці витрати покрила саме Російська Федерація, яка завдала умисної шкоди українській авіації та сектору вантажних авіаційних перевезень»¹⁶. Особливістю діяльності більшості підприємств оборонно-промислового комплексу в умовах воєнного стану є зростання навантаження і необхідність організовувати свою роботу в три зміни. За один місяць війни для задоволення потреб Збройних сил України було виготовлено, модернізовано і відремонтовано більше озброєння та військової техніки, ніж за весь минулий рік.

Ще одним наслідком війни є релокація підприємств (переміщення виробничих потужностей у більш безпечні регіони). Так, машинобудівна компанія Cogum Group переносить свої виробничі потужності на майданчики машинобудівних заводів у Хмельницькому, щоб забезпечити виробництво продукції, яка виготовлялася на Дружківському машинобудівному заводі (Донеччина), з Харківщини на Волинь також переміщується виробництво запчастин гірничошахтного обладнання «Корум Світло шахтаря»¹⁷. На Львівщині планується релокація двох великих підприємств машинобудівної галузі: ТОВ УК «Вітропарки України» (підприємство, що займається вітроустановками і постачанням електроенергії), а також ТОВ «ПК «Пожмашина» (підприємство важкого верстатобудування, яке виробляє пожежну, спеціалізовану та сільськогосподарську техніку)¹⁸.

Відбудова виробничих потужностей машинобудування й ОПК має відбуватися з урахуванням передових технологій, з огляду на енергоефективність, забезпечення ефективного, безпечного і екологічно чистого транспорту за принципом «майбутнє без вуглецевого сліду» відповідно до європейських стандартів. Отже, першочерговими завданнями для відновлення галузі мають стати: виробництво військової техніки, засобів захисту для підвищення обороноздатності України (у тому числі шляхом співпраці з міжнародними виробниками); виробництво сільгосптехніки для забезпечення внутріш-

¹⁵ Заводи BMW та Volkswagen простоюють через нестачу українських деталей – *FT. Економічна правда*. 2022. 16 бер. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/16/684146/> (дата звернення: 29.04.2022).

¹⁶ Суботін А. «Під прицілом»: українські заводи стали на військові рейки. *Об'єктив*. 2022. 01 квіт. URL: <https://www.objectiv.tv/objectively/2022/04/01/pid-pritsilom-ukrayinski-zavodi-stali-na-vijskovi-rejki-foto/> (дата звернення: 01.04.2022).

¹⁷ Машинобудівний бізнес Ахметова частково переніс роботу на захід України. *Економічна правда*. 2022. 12 квіт. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/12/685615/> (дата звернення: 30.04.2022).

¹⁸ На Львівщину переїжджають два великі машинобудівні підприємства. *Економічна правда*. 2022. 14 квіт. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/14/685772/> (дата звернення: 30.04.2022).

ніх потреб АПК України з урахуванням діючих і перспективних технологій виробництва сільськогосподарської продукції та сприяння доступу до сучасного обладнання для українських виробників сільгосптехніки (тракторів, буряко- і зернозбиральних комбайнів, тракторних обприскувачів, машин для очищення, сортування і калібрування); відновлення парку вагонів, особливо вагонів-зерновозів відповідно до норм ЄС, вантажівок, контейнерів тощо; створення сприятливих умов для релокації європейських виробничих потужностей, особливо з виробництва автозапчастин, які закрили виробництво на ринку РФ; енергомашинобудування для різних секторів енергетики (обладнання для виробництва електроенергії з відновлюваних джерел енергії, використання відновлюваних джерел енергії у сфері теплопостачання в житловому і побутовому секторах, мало- й середньоенергомістких промислових процесах); формування сприятливих умов для успішного функціонування «кровоносної системи» економіки України — кабельно-провідникової галузі, продукція якої відіграє стратегічно важливу роль у енергозабезпеченні всіх сфер економіки і містить високу частку доданої вартості; формування нових ланцюгів доданої вартості економіки замкнутого циклу; зменшення обсягів відходів від виробництва і споживання.

Хімічна промисловість, виробництво коксу і продуктів нафтопереробки. Через воєнні дії різною мірою пошкоджено стратегічно важливі для економіки й безпеки держави підприємства хімічної галузі. Російське вторгнення сильно вплинуло на діяльність усіх хімічних підприємств в Україні, незалежно від їх розташування, адже компанії живуть з щоденною загрозою, що їх об'єкти можуть бути знищені, й стикаються з «колосальними наслідками» тривалої війни. Так, законсервовано потужності Одеського припортового заводу, припинено роботу Северодонецького об'єднання «Азот», пошкоджено потужності «Сумихімпрому». На середину квітня 2022 р. в Україні фактично припинено виробництво добрив. Коксохімічні та нафтопереробні підприємства, за оцінками Мінекономіки, зазнали одних з наймасштабніших втрат: загальна сума прямих задокументованих збитків у галузі станом на 11 квітня 2022 р. сягнула 1,39 млрд дол.¹⁹ За даними Черкаського державного науково-дослідного інституту техніко-економічної інформації в хімічній промисловості, продажі хімічної продукції у січні — березні 2022 р. впали в середньому на 30% порівняно з аналогічним періодом 2021 р. У січні й лютому експорт хімічної продукції становив майже 600 млн дол., але в березні знизився до 160 млн дол. Подальші скорочення відбулися й у квітні²⁰.

Падіння обсягів виробництва хімічної продукції вплине на економіку України в цілому, адже хімічна промисловість взаємопов'язана майже з кожним сектором економіки: внесок у ВВП через прямі, непрямі та індуковані впливи, що еквівалентно 5,8% обсягу реалізованої продукції у переробній промисловості у 2021 р.; галузь згенерувала 39,1 млрд грн доданої вартості у

¹⁹ За тиждень прямі втрати економіки України через війну зросли на \$12,2 млрд. *Kyiv School of Economics*. 2022. 11 квіт. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/za-tizhden-pryamivtrati-ekonomiki-ukrayini-cherez-viynu-zrosli-na-12-2-mlrd/> (дата звернення: 30.04.2022).

²⁰ Burke M. Ukraine's chemicals industry survives weeks of war. *Chemistry World*. 2022. Apr 14. URL: <https://www.chemistryworld.com/news/ukraines-chemicals-industry-survives-weeks-of-war/4015522.article> (дата звернення: 25.04.2022).

2020 р., що становить 4,1% у структурі переробної промисловості, і створювала 63,1 тис. робочих місць в Україні. Руйнування і припинення роботи хімічних підприємств також матимуть негативні наслідки і для глобальних ланцюгів доданої вартості, адже продукція галузі користувалася значним попитом і на міжнародних ринках: у 2021 р. її експорт оцінювався в понад 2,8 млрд дол.

Погіршилася ситуація й із задоволенням потреб у пальному, що надзвичайно важливо для забезпечення обороноздатності й підтримання життєзабезпечення країни. Російські ракетні удари по потужностях найбільшого в Україні Кременчуцького нафтопереробного заводу посилили наслідки дефіциту пального, оскільки імпорт його дуже ускладнився, що спричинило зростання цін на пальне і перебої з його реалізацією.

З початку квітня 2022 р. в безпечних регіонах і на деокупованих територіях деякі хімічні виробництва відновили свою роботу. Але в окремих районах зробити це надзвичайно складно, оскільки внаслідок нестабільності логістично-збутових ланцюгів відбувається порушення виробничого циклу, багато промислових будівель і під'їзних шляхів знищено. Крім того, мають місце втрати робочої сили через міграцію значної частини працездатного населення на захід України і за кордон. Військові потреби також суттєво змінили баланс попиту і пропозиції продукції хімічної галузі на внутрішньому ринку. Зважаючи на технологічну складність відновлення й перепрофілювання хімічних підприємств, на його відновлення знадобиться багато часу. Проте деяким компаніям вдалося продовжити роботу, наприклад, у більш безпечних регіонах, включаючи західні й частину центральних, хоча часто на обмежених виробничих потужностях. Ідеться про підприємства з виробництва добрив, пестицидів та інших агрохімікатів, пластмасових і гумових виробів, мийних засобів, фарб і лаків.

Основне завдання вітчизняної хімічної промисловості — вижити в таких критичних умовах, зберегти виробничі потужності, мінімізувати наслідки руйнувань та їх негативного впливу на навколишнє середовище, а головне — зберегти управлінський і виробничий персонал. Майбутнє галузі залежить від відновлення логістичних ланцюгів поставок і сприяння експорту продукції. Зокрема, першочерговим завданням є формування логістичних ланцюгів з країн Європи — Польщі, Литви, Угорщини, Румунії, Німеччини, Нідерландів, Бельгії — та навіть із США. Також важливими є іноземні інвестиції для фінансування нових хімічних заводів; нові ланцюги поставок сировини й допоміжних матеріалів; розширення імпорту європейської хімії на український ринок.

Виробництво будівельних матеріалів, гуми і пластику. Це одна з важливих сфер економічної діяльності для постачання матеріалів на відбудову зруйнованої інфраструктури України. Слід зазначити, що значними постачальниками цієї продукції були Сумська, Запорізька, Харківська, Херсонська, Миколаївська, Луганська і Донецька області, які нині потерпають від активних бойових дій або перебувають під окупацією, що унеможливорює нормальне функціонування розташованих там підприємств. У ході воєнних дій на території України військами РФ було знищено або пошкоджено низку промислових підприємств з виробництва будівельних матеріалів (цегельні заводи, підприємства, що виготовляли теплоізоляційні матеріали, тощо). Водночас постачан-

на цієї продукції здійснюється і з регіонів, не охоплених активними бойовими діями. Але через постійну небезпеку і руйнування логістичних ланцюгів виробництво і постачання будівельних матеріалів в Україні ускладнилися. На цьому тлі має місце зростання цін на продукцію галузі.

Саме тому відновлення вітчизняного виробництва будівельних матеріалів, гуми й пластику є одним з пріоритетних завдань, що передбачає вирішення питань дерегуляції будівельної галузі та спрощення бюрократичних процедур для забезпечення можливості якнайшвидшої відбудови країни.

Фармацевтична галузь. Вона має надзвичайно важливе значення як у воєнний, так і в повоєнний період розвитку, адже місія галузі — забезпечити населення якісними і доступними ліками, а під час воєнних дій забезпечення фронту засобами первинної медичної допомоги. Коли почалася війна, виникла потреба в препаратах інтенсивної терапії для шпиталів (лікування травм, політравм тощо), які задовольняла компанія «Дарниця», згодом до неї долучилась корпорація «Юрія-Фарм». Унаслідок пожежі в перші дні війни на складі фармацевтичної компанії «Фармак» (Київ) зафіксовано втрати в розмірі близько 1,5 млрд грн, оскільки там зберігалися вже готові ліки, сировина для препаратів, первинна упаковка. Крім фізичного руйнування виробничих активів компанії фармацевтичної галузі, як і багатьох інших сфер, потерпають від дефіциту кадрів. Так, тільки в одній компанії «Фармак» 87 співробітників захищають Україну в лавах ЗСУ або територіальної оборони²¹.

Ускладнення логістичних ланцюгів призвело до дефіциту частини імпортованих ліків, що спричинило підвищення попиту на ліки українського виробництва. Усе це вимагає вжиття заходів з підтримки галузі, а саме відновлення логістики і забезпечення фармацевтичних виробників необхідним персоналом, причому не тільки фармацевтами, а й водіями та експедиторами; створення розвинутої системи складів із запасами сировини; стимулювання розвитку інноваційних екосистем — науково-дослідних центрів для розробки українських медичних інновацій; формування сприятливого інвестиційного клімату для залучення коштів міжнародних організацій; спрощення процесів ліцензування, контролю якості та імпорту лікарських засобів.

Харчова промисловість. В умовах воєнного стану надзвичайно важливим є виконання харчовою промисловістю своєї критичної функції — забезпечення потреб населення в харчових продуктах, зокрема, тих, хто нині перебувають на тимчасово окупованих територіях, оскільки вони залишаються без вітчизняного продовольства і можуть опинитися на межі голоду. Також це і забезпечення продовольчої безпеки з метою недопущення голоду під час воєнних операцій, що залежить від самодостатності регіонів у харчовій продукції власного виробництва, щоб у випадку руйнування логістичних ланцюгів місцеве населення не потрапило в пастку гуманітарної катастрофи. Найбільш загрозливими наслідками війни для харчової промисловості й продовольчої безпеки України є руйнування або часткове по-

²¹ Втрати «Фармака» внаслідок пожежі на складі в Київській області на початку війни становили близько 1,5 млрд грн. *Інтерфакс-Україна*. 2022. 22 бер. URL: <https://interfax.com.ua/news/pharmacy/816826.html> (дата звернення: 29.04.2022).

рушення виробничої діяльності харчових виробництв в окупованих областях і ліквідація запасів готової продукції на складах і сховищах, зокрема, там, де відбувались авіаудари (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Чернігівська області).

Не менш загрозливим є порушення логістичних ланцюгів постачання — руйнування інфраструктури (доріг, залізничного перевезення), закриття українських портів (90% продовольчого експорту з України) і небезпека морських поставок у Чорному морі. Усе це призводить до руйнування ланцюгів доданої вартості (вирощування — доставка сировини — переробка — дистрибуція — утилізація харчових відходів), наслідком чого стає підвищення цін на сировину. Його вплив відчують в основному компанії, які працюють у кормовій галузі, хлібопекарській промисловості, пивовари й виробники рослинних олій і спредів, оскільки вони більше за інших залежать від поставок зернових та олійних культур. Крім того, війна позначається і на можливості української харчової промисловості постачати продовольство на міжнародні ринки, що негативно відобразиться на глобальній продовольчій системі. Скорочення українського експорту і зростання цін на харчові продукти призведуть до додаткового збільшення у всьому світі кількості людей, які недоїдають, з 7,5 млн до потенційно понад 13 млн осіб у найближчі кілька років. Війна показала необхідність забезпечення безперебійної роботи галузі й важливість удосконалення стратегічного планування розвитку локальних харчових виробництв у межах міських конгломерацій та регіонів для їх самодостатності в забезпеченні продовольством.

Повоєнне відновлення галузі залежатиме від стимулювання інноваційного відновлення виробничих потужностей діючих і створення нових інноваційних фабрик відповідно до вимог і нормативів ЄС (зокрема, на основі політики ЄС трансформації харчової індустрії Food 2030²²), а також сприяння доступу українських виробників до новітнього обладнання для виробництва харчових продуктів (програми лізингу, спеціальні кредитні програми, портфельні гарантії тощо).

Легка промисловість. Галузь, яка є невід’ємною складовою ланцюгів доданої вартості вітчизняної фармацевтичної, машинобудівної, будівельної, оборонної промисловості, забезпечує значну частку внутрішнього споживання як кінцевої, так і проміжної продукції, нині, внаслідок російської агресії, зазнає значних збитків і втрат. Напередодні війни в Україні функціонувало близько 1600 швейних підприємств, переважна частина яких розташована в Сумській, Чернігівській та Харківській областях, які найбільше постраждали від обстрілів. Станом на квітень 2022 р., через руйнування фізичної інфраструктури, пограбування виробничих приміщень і складів, вплив робочої сили, майже 60% підприємств галузі працювали з перебоями або взагалі зупинили виробництво²³.

²² What is Food 2030? *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/research-area/environment/bioeconomy/food-systems/food-2030_en (дата звернення: 30.04.2022).

²³ Штука Н. Перекроїти все. Війна зруйнувала понад половину швейного бізнесу України. Як він намагається постати з попелу. *Forbes.ua*. 2022. 13 квіт. URL: <https://forbes.ua/inside/perekroiti-vse-viyna-zruynuvala-ponad-pолоvinu-shvey-nogo-biznesu-ukraini-yak-vin-namagaetsya-postati-z-popelu-13042022-5415> (дата звернення: 28.04.2022).

Унаслідок цього понесені ними втрати обсягів виробництва є еквівалентними більш як 2—2,5 млрд грн ВВП щомісяця²⁴. Крім того, прямі збитки від обстрілів і пограбувань можуть становити декілька десятків млн дол.

Скорочення і відсутність попиту, незважаючи на залучення частки підприємств до виконання замовлень для військових потреб від волонтерів, громадських організацій, муніципалітетів, за даними опитування Advanter Group²⁵, спричинять скорочення обороту по галузевих підприємствах у 2022 р. на 60—63% від попереднього року. З метою збереження виробничого потенціалу частина підприємств перемістилася в західні області, при цьому із значним скороченням штату працівників. Так, на Львівщину виїхало щонайменше два десятки виробників²⁶. Ще однією проблемою є перебої з постачанням критичної імпортової сировини і матеріалів, перелік яких становить близько 100 найменувань²⁷. З метою врегулювання цього питання уряд дозволив банківським установам проводити операції з оплати імпорتنих поставок.

У майбутньому відновлення галузі потребуватиме значних інвестицій у будівництво та обладнання (зокрема, одне підприємство вимагатиме в середньому кількох мільйонів доларів). Деякі підприємства на звільнених територіях (наприклад, у Чернігівській області) вже почали відновлення приміщень власним коштом. Найближчим часом слід буде вирішувати проблему з розселенням робітників, які повертатимуться у свої регіони, а це спричинить додаткові витрати на ремонт чи будівництво житла. Актуальною для деяких підприємств залишається остаточна релокація в західні регіони країни, де інвестиційні ризики є меншими.

Для стимулювання розвитку легкої промисловості та її захисту від міжнародної конкуренції напередодні війни урядом уже було вжито певних заходів²⁸, які мають зберегтися і посилитися в повоєнний час.

²⁴ Власні розрахунки авторів на основі даних Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁵ Середній очікуваний оборот підприємств у 2022, порівняно із 2021, % по галузях. Advanter Group. 2022. 13 квіт. URL: https://res2.weblium.site/res/621f33197345110023320e26/625d42d602e0480022e015d9_optimized (дата звернення: 03.05.2022).

²⁶ Штука Н. Перекроїти все. Війна зруйнувала понад половину швейного бізнесу України. Як він намагається постати з попелу. *Forbes.ua*. 2022. 13 квіт. URL: <https://forbes.ua/inside/perekroiti-vse-viyna-zruynuvala-ponad-polovinu-shveyного-biznesu-ukraini-yak-vin-namagaetsya-postati-z-popelu-13042022-5415> (дата звернення: 28.04.2022).

²⁷ Перелік критичного імпорту для потреб легкої промисловості. *Укрлегпром*. 2022. 24 квіт. URL: <https://ukrlegprom.org/ua/news/perelik-krytychnogo-importu-dlya-potreb-legkoyi-promyslovosti/> (дата звернення: 03.05.2022).

²⁸ Кабінетом Міністрів України передбачено податкові пільги з ПДВ на ввезення імпортного обладнання і можливість реінвестування суми податку на прибуток у модернізацію виробничого обладнання й технологій, стимулювання експорту, у тому числі за рахунок коштів Експортно-кредитного агентства України, посилення контролю над тіньовим сектором у галузі, стимулювання внутрішнього попиту на вітчизняну текстильну продукцію, розвиток кадрів, забезпечення прозорої конкуренції на ринку (Про затвердження плану заходів з підтримки легкої промисловості України на 2022—2024 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 169-р від 16.02.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169-2022-%D1%80#Text>).

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАСЛІДКІВ УШКОДЖЕНЬ І РУЙНУВАНЬ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ

Руйнівних skutків війни зазнали практично всі регіони України, проте для північно-східних, східних і південних областей, де сконцентровано значну частку підприємств важкої промисловості, вони набули катастрофічних масштабів. По деяких територіях було завдано точкових ударів з прицілом на конкретні промислові об'єкти та інфраструктуру, інші території піддавалися тотальному знищенню. Тому для оцінки наслідків воєнної агресії для конкретних областей, у яких великі промислові підприємства виступали містоутворюючими, пошуку шляхів відновлення промислового комплексу держави важливо дати оцінку ситуації у регіональному вимірі.

Донецька і Луганська області. Ще до війни, унаслідок окупації 2014 р., вони втратили частину свого промислового потенціалу. Так, якщо у 2013 р. в Донецькій і Луганській областях було зареєстровано, відповідно, 28,7 тис. і 11,4 тис. підприємств усіх видів економічної діяльності, то у 2020 р. на підконтрольних Україні територіях їх обліковувалося, відповідно, 9,5 тис. і 3,4 тис. од., тобто лише 30—40% від довоєнного рівня²⁹. В областях зросло безробіття, що викликало значну міграцію населення до інших регіонів України, збільшився рівень бідності. Обсяг експорту за період 2013—2015 рр. скоротився на понад 70%³⁰. Окупація позбавила ці регіони таких потужних підприємств, як «Донпромкабель», «ДонФрост» (колишній «Норд»), «Макіїввугілля», Юзівський металургійний завод, «Стірол», Донецький електротехнічний завод, Макіївський ремонтно-механічний завод, Сніжнянський завод хімічного машинобудування, Сніжнянський машинобудівний завод (колишня філія заводу «Мотор Січ»), який разом із «Сніжнянськхіммаш» виступали містоутворюючими³¹. На непідконтрольних Україні частинах Донецької та Луганської областей залишилося 17 підприємств ВПК, які або припинили свою діяльність, або були вивезені на територію Росії.

З 24 лютого 2022 р. атаки агресора стали причиною руйнування, пограбування виробничої бази, консервації виробничих потужностей уже і на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей. Ідеться про підприємства металургійної галузі, які експортували металопродукцію в понад 45 країн світу і забезпечували нею «Укрзалізницю», «Мостобуд» та інші великі компанії; підприємства машинобудування в Краматорську, Кременній, Кураховому, Маріуполі, Попасній, Рубіжному, на яких, зокрема, вироблялася продукція для металургійної та гірничої промисловості, морських і річкових портів, транспортного машинобудування та інфраструктури, у тому числі залізничного, енергетики, коксохімічних виробництв, бензинових заправок; підприємства з видобування сировини і матеріалів для будівництва, виробництва побутової кераміки і скляних виробів; підприємства харчової (вироб-

²⁹ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁰ Анализ влияния конфликта на социально-экономическую ситуацию в Восточной Украине. Основные результаты. *Food Security & Livelihoods Cluster*. 2017, сент. 14 с. URL: https://fsccluster.org/sites/default/files/documents/rus_fslc_main_findings_analysis_socio-economic_situation_in_eastern_ukraine.pdf

³¹ «Заводы ДНР». Реальное состояние. *Радіо Свобода*. 2019. 02 лист. URL: <https://www.radio-svoboda.org/a/donbass--realii/30248684.html> (дата звернення: 30.04.2022).

ництво свинини, м'яса птиці та субпродуктів, виготовлення пива) та хімічної (виробництво желатину) промисловості. Низка підприємств припинила діяльність через втрату значної частини виробничого персоналу внаслідок масштабної міграції (лише за перші два тижні війни зі сходу країни виїхали понад 2,3 млн осіб³²), що в подальшому означатиме дефіцит трудових ресурсів й ускладнення з повоєнним відновленням цих підприємств.

Частина території **Запорізької області**, де розташовано такі індустріальні центри, як Бердянськ, Енергодар, Мелітополь, Токмак, станом на кінець квітня знаходиться під окупацією ворожих військ, що позначається на промисловому потенціалі регіону. Ідеться про близько два десятки підприємств машинобудування (виробництво і ремонт насосних установок, сільгосптехніки, кабельно-провідникової продукції, компресорів), низку підприємств меблевої промисловості, харчової галузі (виробництво хліба і хлібобулочних виробів, м'яса і м'ясних виробів, фруктових і овочевих соків, консервів тощо), виробництво металовиробів (пружин, сталевих і гвинтонарізних виробів та ін.), будівельних матеріалів та енергетики. Під обстрілами постійно перебувають населені пункти на лінії розмежування, зокрема Оріхів, Таврійська і Гуляйпільська ТГ, унаслідок чого страждають фермерські господарства, які є постачальниками продукції для харчової промисловості області.

Підконтрольна територія, зокрема Запоріжжя, періодично піддається обстрілам, унаслідок яких було пошкоджено виробничі потужності кількох підприємств на території міста. У Запоріжжі станом на середину квітня більшість великих підприємств (машинобудування, металургії, оборонної галузі)³³ поновила виробничу діяльність, незважаючи на значні проблеми з логістикою. Частково відновив роботу металургійний комбінат «Запоріжсталь», який у квітні вже виробляв чавун, сталь і прокат³⁴. Продовжують працювати підприємства харчової промисловості, забезпечуючи потреби міста. Водночас припинив виробництво ряд підприємств з виготовлення металовиробів та обладнання.

Інтенсивні обстріли міст **Київської області** призвели до зупинення роботи фармацевтичних підприємств і підприємств з виготовлення продукції з пластмас (в Ірпіні), приладобудування та деревообробки (в Бучі), машинобудування, хімічної та харчової промисловості (у Броварах і Броварському районі), скловиробів (у Гостомелі), харчової промисловості (у с. Макарів). По багатьох підприємствах зафіксовано влучення бойових снарядів і значні фізичні руйнування.

У столиці **Києві** активні бойові дії станом на кінець березня у зв'язку з відведенням російських військ на півночі країни припинились, а підприємства поступово почали відновлювати свою роботу. Разом з тим значної шкоди

³² Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого — 24 березня 2022). *Cedos*. 2022. 29 бер. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migraciya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznia-2022/> (дата звернення: 30.04.2022).

³³ У Запорізькій області відновили роботу 15 із 17 підприємств — голова ОДА. *Укрінформ*. 2022. 13 квіт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3456591-u-zaporizkij-oblasti-vidnovili-robotu-15-iz-17-pidpriemstv-golova-ova.html> (дата звернення: 04.05.2022).

³⁴ У квітні 2022 року на Запоріжсталі вироблено 68,9 тис. т чавуну, 73,6 тис. т сталі, відвантажено 65,7 тис. т прокату. *Запоріжсталь*. 2022. URL: <https://zaporizhstal.com/pres-centr/novini/zaporizhstal-pidsumki-virobnictva-u-kvitni-2022-r/> (дата звернення: 03.05.2022).

було завдано великому підприємству авіабудування та підприємству з виробництва напоїв.

По всій протяжності лінії Харків — Краматорськ у **Харківській області**, яка є центром цивільного і військового машинобудування, легкої та харчової промисловості, зазнали руйнувань або припинили діяльність машинобудівні, у тому числі підприємства авіа- і тракторобудування, меблеві компанії та підприємства з виготовлення будівельних матеріалів (у Балаклії, Ізюмі, Лозовій, Куп'янську, Чугуєві, Дергачах). У Харкові внаслідок значних фізичних ушкоджень нерухомого майна й обладнання, міграції населення до інших регіонів багато підприємств авіа- і машинобудування, хімічної та харчової галузей не працюють.

Слід зазначити, що в Києві та Харківській області сконцентровано значну частку підприємств з виробництва вимірювальної техніки, електроустаткування, машин і устаткування, не віднесеного до інших угруповань, у тому числі для виготовлення харчових продуктів і напоїв, перероблення тютюну, військових транспортних засобів, припинення діяльності яких завдає нищівного удару по обороноздатності нашої держави.

Незважаючи на постійні обстріли і просування ворога вглиб **Миколаївської області**, низка підприємств продовжує працювати, хоча приміщення деяких пошкоджено внаслідок обстрілів. У області існують проблеми з логістикою. Бойовими снарядами уражено Миколаївський морський порт і дороги; перевезення продукції через деякі ОТГ області є небезпечними з огляду на можливі обстріли. Через це виконання замовлень з боку промислових підприємств ускладнюється. Зупинив виробництво і Миколаївський глиноземний завод (МГЗ), який має російські інвестиції і до війни випускав 1,7 млн т продукції на рік³⁵, що покривала українські потреби і спрямовувалася на експорт. Оскільки продукція МГЗ використовується як у машинобудуванні, так і в хімічній та фармацевтичній галузях, відбувся розрив ланцюгів постачання.

У **Сумській області** (Сумах, Охтирці, Тростянці, Білопіль, Шостці), яка піддавалась обстрілам декілька десятків разів, ворожі ракети були націлені на підприємства машинобудування та хімічної промисловості, харчової та коксохімічної галузей, легкої та іншої промисловості, яким було завдано руйнівних ударів, у результаті яких виробничі підприємства припинили свою діяльність. Ще однією причиною цього стала масштабна міграція населення до інших областей країни. У Сумах підприємства хімічної промисловості були розбиті й пограбовані окупантами, знищено ряд енергетичних об'єктів. У Охтирці практично зруйновано підприємство теплопостачання. Розбомблені промислові об'єкти в Шостці відновленню не підлягають³⁶.

Розрив логістичних зв'язків у харчовій промисловості, пов'язаний з частковою окупацією **Херсонської області** і окупацією **Херсона**, призвів до

³⁵ Бердинських О. Миколаївський глиноземний завод призупинив виробництво. *GМК Center*. 2022. 01 бер. URL: <https://gmk.center/ua/news/mykolaivskiy-hlynozemyj-zavod-pryzupynyv-vyrobnytstvo/> (дата звернення: 04.05.2022).

³⁶ Бодняк О. Окупанти щент зруйнували промислові підприємства у Шостці на Сумщині. *ZAXID.net*. 2022. 15 лют. URL: https://zaxid.net/okupanti_vshhent_zruynuvali_promislovi_pidpriyemstva_u_shosttsi_na_sumshhini_n1538440 (дата звернення: 04.05.2022).

нестачі продуктів харчування в регіоні. І хоча наразі статус діяльності підприємств у судно- і машинобудуванні, меблевому виробництві, галузі будівельних матеріалів не відомий, можна припустити, що вони призупинили свою роботу або працюють на часткових виробничих потужностях. При цьому ЗМІ свідчать, що в Херсоні працюють заклади харчування і побутового обслуговування³⁷.

За часи окупації та обстрілів у **Чернігівській області** й особливо у **Чернігові** надзвичайно постраждали підприємства ключових секторів місцевої економіки — легкої, представленої, зокрема, потужним кластером виробників митої вовни та пряжі, деревообробної та харчової промисловості, — що призвело до повного зупинення їх діяльності. Чернігів зазнав значних руйнувань, однак виробничі потужності деяких підприємств збереглися, утім без повернення мешканців запустити їх на повну потужність найближчим часом не виявляється можливим. Першочерговим заходом має стати відбудова житлової, дорожньо-транспортної та торговельної інфраструктур міста.

Фактично в усіх цих регіонах зосереджено 60% промислових потужностей (за часткою підприємств — 45%) машинобудування, яке є основою національного промислового комплексу і осередком технологічного розвитку держави, там досі відбувається ескалація російської агресії або зберігається її ризик.

Задля нанесення максимальної економічної шкоди ворогом було завдано точкових ударів по промислових і найважливіших інфраструктурних об'єктах практично по всіх регіонах країни. Так, у **Житомирській області** внаслідок обстрілів постраждали декілька підприємств машинобудівної галузі, будівельної промисловості, але зупинення діяльності відбулося переважно через брак працівників, які виїхали з міста. Житомирщина відчула на собі наслідки війни (близько 40 ракетних і авіаційних атак), безпосередньо прийнявши на себе один з авіаційних ударів на початку березня, у результаті яких постраждало провідне підприємство, яке спеціалізується на виробництві високоякісного утеплювача. Також зазнали руйнувань і північні райони області. У Малині зупинено роботу картонно-паперової фабрики, знищено підприємство «Форест Технолоджі». Водночас місцева влада націлена на максимальне сприяння відновленню роботи промисловості та залученню в область виробничих підприємств з більш постраждалих регіонів.

У **Львівській області** завдано ударів по промислових об'єктах машинобудівної галузі, залізничній інфраструктурі з метою припинення постачань продукції через Польщу, адже сьогодні цим шляхом рухається переважна частина експортної та імпоротної продукції. Знеструмлення і припинення газо-, водо- і електропостачання, нарівні з міграцією, пошкодженнями та окупацією, також є факторами припинення роботи підприємств. Так, станом на 20 березня 2022 р. в області було знеструмлено 1336 населених пунктів³⁸.

³⁷ Герасименко О., Сорока А. «Вот такая странная жизнь в оккупации». Как живет Херсон, занятый российскими военными. *BBC News*. 2022. 22 бер. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-60825476> (дата звернення: 04.05.2022).

³⁸ Без газопостачання залишаються понад 278 тисяч споживачів — Міненерго. *Економічна правда*. 2022. 20 бер. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/20/684362/> (дата звернення: 21.04.2022).

Таблиця 2. Приблизна оцінка втрат ВДВ промисловості найбільш постраждалих регіонів України внаслідок російської агресії (до кінця 2022 р.) у цінах і обсягах 2019 р.

Області	ВДВ у 2019 р., млн грн	Внесок регіону у ВВП, %	ВДВ промисловості, млн грн	Частка ВДВ промисловості регіону у ВВП, %
Україна	3 977 198	100	791 924	19,91
Донецька	20 4893	5,15	84 983	2,13
Запорізька	15 5158	3,90	49 867	1,25
Київська	218 647	5,50	35 974	0,90
Луганська	40 291	1,01	6 486	0,16
Миколаївська	92 427	2,32	16 590	0,41
Сумська	75 827	1,91	15 124	0,38
Харківська	247 596	6,23	59 969	1,50
Херсонська	61 939	1,56	7 816	0,20
Чернігівська	77 981	1,96	13 490	0,34
Київ	949 566	23,88	81 832	2,06
Р а з о м по областях	2 124 325	53	372 131	9,36
Частка від показника по Україні, %	53	—	47	—

Джерело: розраховано авторами за: Державна служба статистики України за 2019 р. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

У свою чергу, Львівщина — це регіон, який приймає релоковані підприємства машинобудівної, металообробної, харчової, хімічної, легкої, меблевої промисловості та деревообробки. Станом на початок квітня 2022 р. заявки на переїзд до цього регіону подали понад 300 підприємств.

У **Полтавській області** у квітні 2022 р. було атаковано Кременчук, Миргород, Полтаву, що призвело до руйнувань житлових будинків, інфраструктури і господарських об'єктів. Полтава і Кременчук є промисловими центрами області, і потрапляння снарядів у промислові об'єкти на їх території можна розцінювати як спланований акт російської воєнної агресії. Уражено інфраструктуру й склади нафтопереробного заводу, який унаслідок суттєвих руйнувань припинив свою діяльність.

На території **Одеської області** обстрілами також пошкоджено нафтопереробний завод та його склади з паливно-мастильними матеріалами, хоча він простоював з 2010 р.³⁹

Узагальнюючи інформацію по регіонах, де велись або ведуться активні бойові дії чи має місце тимчасова окупація, можна стверджувати, що в східних областях ланцюги доданої вартості в рамках кластерів гірничодобувної промисловості та металургії, по суті, призупинили свою діяльність, крім підприємств, розташованих у відносно безпечних регіонах (Полтавській та Дніпропетровській областях). Зупинення деяких підприємств харчової про-

³⁹ Ільченко Л. Окупанти разбомбили два НПЗ України. *Kosatka.Media*. 2022. 03 квіт. URL: <https://kosatka.media/uk/category/neft/news/okkupanty-razbombili-dva-npz-ukrainy> (дата звернення: 21.04.2022).

мисловості, особливо тих, що забезпечують усю Україну, може мати наслідки у вигляді зростання імпортозалежності та перебоїв з продуктами харчування і у фармацевтичній галузі. Припинення діяльності кластерів легкої промисловості, що виготовляють напівфабрикати (наприклад, «Чернігівовна»), стримуватиме діяльність підприємств легкої промисловості, що виготовляють готову продукцію.

З огляду на те, що функціонування промислового сектору в областях, де відбуваються активні бойові дії, може бути заблоковане і відновлення промислових об'єктів, ремонт і розконсервація виробничих потужностей не відбудуться там до кінця року, вже сьогодні слід здійснити оцінку можливих втрат валової доданої вартості промислового сектору України у 2022 р. Враховуючи відносну сталість часток регіонального промислового виробництва у валовій доданій вартості промисловості по країні в цілому і ВВП, у цінах і за структурою регіонального промислового виробництва 2019 р., завандані національній економіці збитки визначено в таких обсягах (табл. 2).

Таким чином, орієнтовні втрати від зупинення промислових підприємств у регіонах з активними військовими діями можуть становити близько 10% ВВП (у показниках 2019 р.), а загальні втрати ВВП у 2022 р. сягнуть 50%.

ВИСНОВКИ

Унаслідок російської воєнної агресії українська промисловість зазнала колосальних втрат: через авіаудари і артилерійські обстріли пошкоджено матеріально-технічну базу багатьох виробництв; руйнування логістичної інфраструктури унеможливило постачання сировини і реалізацію залишків готової продукції; евакуація частини працездатного населення спричинила кадровий дефіцит. Усе це позначиться у вигляді скорочення обсягів промислового виробництва більш як на половину (60—65%) порівняно з аналогічним періодом 2021 р., а незворотні втрати промислового потенціалу можуть сягнути 30%.

У регіональному вимірі концентрація промислових потужностей машинобудування в північно-східних, східних і південних регіонах створює загрозу 10%-ного скорочення обсягів ВВП тільки за рахунок зупинення виробництв. Затягування ж війни і точкові обстріли промислових та інфраструктурних об'єктів у центральній і західній частинах країни посилюють логістичні й паливно-енергетичні ризики для галузей промисловості.

Без промисловості неможливо забезпечити обороноздатність, цілісність території, суверенітет і економічний розвиток країни. Промисловість формує базис національної безпеки, адже її робота визначає можливість виготовлення сучасних засобів оборони. І навіть в умовах нападу агресора, який значно переважає за потужністю та ресурсами, розвинутий промисловий комплекс спроможний забезпечити потреби країни в засобах захисту (зброї, техніці, устаткуванні, транспорті) й товарах життєзабезпечення населення країни.

Реалії воєнного часу вимагають зміни підходів до державного стратегування соціально-економічного розвитку і забезпечення національної безпеки, зокрема, у сфері прискореного відновлення промислового розвитку, де

одне з чільних місць посідає визначення галузевих векторів повоєнного відновлення України.

Повоєнна відбудова потребуватиме значного фінансування, у тому числі міжнародних коштів. Саме тому виокремлення галузевих векторів промислового розвитку України є надзвичайно важливим завданням, вирішення якого дозволить залучити необхідний розмір фінансування з подальшим направленням ресурсів у ті сектори, відновлення яких посилить можливості обороноздатності та забезпечить економічний розвиток країни. Разом з тим на даному етапі для підтримки і подальшої відбудови необхідно вжити дієвих заходів, націлених на відродження, реструктуризацію і модернізацію промисловості шляхом проведення реконструктивних дій з регіональної диверсифікації та розширення середньо- і високотехнологічного виробництва в регіонах з нижчими військовими ризиками, релокації та створення сприятливих умов для залучення іноземних підприємств. Це дозволить прискорити процеси економічного відновлення і зростання в повоєнний час, а також поступово закріпитися таким виробникам на внутрішньому (за рахунок імпортозаміщення, відкриття нових ринкових ніш) і зовнішньому (за рахунок уже створюваних преференційних торговельних умов з країнами-союзницями) ринках.

Таким чином, незважаючи на те, що війна й досі триває, формування стратегічних цілей відбудови і визначення галузевих векторів відновлення вже сьогодні є надзвичайно важливим завданням для України. До галузевих векторів відновлення віднесено трансформацію структури економіки за допомогою реалізації організаційно-економічних чинників інноваційного оновлення матеріально-технічної бази виробництва на основі новітніх цифрових технологій у таких видах діяльності, як машинобудування та оборонно-промисловий комплекс, металургія, харчова, хімічна, фармацевтична і деревообробна промисловість, а також розвиток нових сфер діяльності — біо- і нанотехнологій. Для ефективного просування за цими векторами мають бути заплановано і реалізовано заходи державної політики із створення раціональної структури нових промислових комплексів регіонів, у тому числі за рахунок їх релокації, відновлення й розгортання нових логістичних схем вантажоперевезень, будівництва виробництв, здатних замінити ланки зруйнованих унаслідок російської агресії виробничо-збутових ланцюгів, а також сформовано цілісну систему стратегічного планування промислового розвитку для повоєнного відновлення.

Надійшла 06.05.2022

Підписана до друку 11.05.2022

Liudmyla Deineko, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Head of the Department of Industrial Policy

Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine

26, Panas Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

Oksana Kushnirenko, Dr. Sci. (Econ.), Assoc. Prof.,

Senior Research Fellow of the Department of Industrial Policy

Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine

26, Panas Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

Olena Tsyplitska, Dr. Sci. (Econ.), Assoc. Prof.,

Senior Research Fellow of the Department of Industrial Policy

Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine

26, Panas Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

Nataliia Gakhovych, PhD (Econ.),

Senior Research Fellow of the Department of Industrial Policy

Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine

26, Panas Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

CONSEQUENCES OF FULL-SCALE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION FOR UKRAINIAN INDUSTRY

The opinions of international organizations, consulting agencies, research centers, domestic and foreign scientists on the impact of war on the economic development of Ukraine are considered. The scale of destruction and loss of the industrial sector as a result of Russian military aggression is assessed in view of its critical role in ensuring Ukraine's defense capability, recovery and growth of its economy.

The authors' approach to assessing the consequences of Russian military aggression for Ukrainian industry, in contrast to existing developments, takes into account sectoral and regional aspects of transformation and offers a basis for substantiating the vectors of Ukraine's post-war economic recovery aimed at reducing the risks of damage to industrial facilities, ensuring integrity and functionality of domestic industrial complex in the face of prolonged military threats.

It is shown that in most regions of the country, an outdated industrial structure has increased the level of security threats to Ukrainian economy in the new generation warfare: hybrid, non-contact, long-range, aimed at targeted destruction of industrial and infrastructural facilities. Post-war reconstruction of industry should be based on territorial and sectoral diversification, innovative development of the military-industrial complex and providing it with scientific basis, formation of a new system of international trade logistics.

The economic prospects for Ukraine's recovery are uncertain and will be largely influenced by the ongoing military conflict. At the same time, the country's success in the military confrontation is determined not only by military and financial assistance, but also to a large extent by the stability of its economic foundation – industrial sector. Thus, ensuring the proper functioning of the industry requires both immediate actions to restore production processes by relocation from hazardous areas, establishment of new logistics chains, etc., and formation of strategic goals for reconstruction and identification of sectoral recovery vectors.

Keywords: *industry; military threats; economic losses; post-war reconstruction strategy; region.*

Received on May 6, 2022

Signed for printing on May 11, 2022

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.026>

УДК 339.545

JEL: F14, Q02, Q17

Т.О. ОСТАШКО, д-р екон. наук, член-кореспондент НААН України,
гол. н. с. із покладанням обов'язків завідувачки відділу
секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: tostashko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5550-5864>

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ЕКСПОРТ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ І ШЛЯХИ ЙОГО ВІДНОВЛЕННЯ *

Оцінено втрати сільськогосподарського експорту України протягом 2021/22 маркетингового року внаслідок блокування експортних морських перевезень збройними силами РФ. Визначено наслідки війни для внутрішнього і світового зернових ринків, а також для продовольчої безпеки у світі. Оцінено ризики втрати Україною сільськогосподарських експортних ринків через релокацію торгівлі, спричинену порушенням глобальних ланцюгів постачання. Обґрунтовано шляхи часткового відновлення сільськогосподарського експорту в умовах воєнних дій і повоєнного відновлення експортних ринків.

Ключові слова: сільськогосподарський експорт; зерновий ринок; повоєнне відновлення; продовольча безпека.

Протягом останніх років, перед воєнним вторгненням РФ в Україну 24 лютого 2022 р., сільськогосподарський експорт становив понад 40% товарного експорту країни. Агресія РФ проти України фактично унеможливила український сільськогосподарський експорт. Порти Бердянська, Маріуполя, Скадовська і Херсона були окуповані російськими військами в перші тижні війни. В інших портах Чорного моря російські війська заблокували кораблі з українським зерном, призначеним на експорт.

* Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Вплив багатополлярної глобалізації на зовнішню торгівлю України» (№ державної реєстрації 0121U100222) сектору галузевих ринків відділу секторальних прогнозів і кон'юнктури ринків ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Ц и т у в а н н я: Осташко Т.О. Сільськогосподарський експорт України в умовах війни і шляхи його відновлення. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 26—37. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.026>

Таблиця 1. Експорт Україною сільськогосподарських товарів (групи 1-24 УКТ ЗЕД) у січні — грудні 2021 р. за видами транспортних перевезень

Сільськогосподарські товари і види транспорту	Експорт, млрд дол.	Частка експорту за видами транспорту, %
Сільськогосподарські товари	27,75	100,0
з них експорт за видами транспорту:		
автомобільним	2,60	9,4
залізничним	1,09	3,9
морським	23,94	86,3
з них морські перевезення:		
зернових	12,26	99,3
насіння і плодів олійних	2,07	84,8
соняшникової олії	6,13	95,8

Джерело: тут і табл. 2 складено автором за: Державна митна служба України. URL: <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/>

Отже, **мета статті** — оцінити втрати і визначити ризики для українського сільськогосподарського експорту внаслідок блокування морських портів збройними силами РФ і обґрунтувати шляхи його часткового відновлення в умовах воєнних дій і повоєнного відродження експортних ринків.

У першу п'ятірку експортних сільськогосподарських товарів України входять соняшникова олія, кукурудза, пшениця, макуха і насіння ріпаку. За даними 2021 р., 86,3% експортних перевезень сільськогосподарської продукції України здійснювалося морським транспортом, 9,4% — автомобільним, 3,9% — залізничним (табл. 1); 99,3% зернових, 95,8% соняшникової олії, 84,8% насіння олійних експортувалися морським транспортом переважно через порти Миколаєва, Чорноморська і Південної Одеси, які з початку вторгнення були заблоковані російськими військовими кораблями і морськими мінами.

За попередніми оцінками, затримка доставки агропродовольчих товарів імпортерам коштує Україні близько 1,5 млрд дол. щомісяця¹ [1]. На думку експертів аграрного ринку, на повоєнне відновлення діяльності портів і морської чорноморської логістики піде від шести місяців до двох років у окремих регіонах². У свою чергу, перенаправлення експортних потоків фурами є невиправдано дорогим, а можливості залізниці вкрай обмежені. До того ж перевезення спецтранспортом (зерно- і контейнеровозами, цистернами (олія)) стикаються з проблемою пошуку вантажу на зворотному напрямку, щоб не оплачувати «обидва кінця». За даними «Укрзалізниці»³, у бе-

¹ Оскільки на період дії воєнного стану органи державної статистики України призупинили оприлюднення статистичної інформації, у цій статті використовуються дані незалежних інформаційних агентств, асоціацій виробників, експортерів і перевізників, міжнародних організацій.

² Експерт розповів, що буде з цінами на українське зерно. *KURKUL*. 2022. 04 квіт. URL: <https://kurkul.com/news/30072-ekspert-rozpoviv-scho-bude-z-tsinami-na-ukrayinske-zerno> (дата звернення: 03.05.2022).

³ Залізницею в березні 2022 р. транспортовано 924 тис. т зернових вантажів. *Agroportal*. 2022. 09 квіт. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/zalizniceyu-u-berezni-perevezli-blizko-1-mln-t-zerna> (дата звернення: 03.05.2022).

Таблиця 2. Зовнішня торгівля України сільськогосподарськими товарами в січні — лютому 2022 р.

Сільськогосподарські товари	Експорт, млрд дол.	% до січня — лютого 2021 р.
Сільськогосподарські товари (групи 1-24 УКТ ЗЕД)	11,57	+71,63
з них:		
10 зернові	2,90	+119,23
12 насіння і плоди олійних	0,21	+61,89
15 жири та олії	1,48	+38,99

резні 2022 р. нею було експортовано 924 тис. т зернових, а потенційно, за оцінками Мінагрополітики України⁴, експорт саме цим видом транспорту може скласти 1,5 млн т зернових, що є втричі меншим від пропускної спроможності портів. Станом на березень 2022 р., за даними Української зернової асоціації (УЗА), пропускна спроможність наземних переходів для експорту зерна була в 10 разів меншою, ніж у портів (якщо раніше через морські порти Україна могла експортувати близько 200 тис. т щодоби, то нині наземні переходи дозволяють пропускати близько 20 тис. т зерна на добу)⁵.

НАСЛІДКИ ВОЄННОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ ДЛЯ ЗЕРНОВОГО РИНКУ

За перші майже два місяці 2022 р., до початку війни, Україна експортувала сільськогосподарських товарів на суму 11,57 млрд грн, що на 71,6% більше, ніж за відповідний період попереднього року, в тому числі зернових — більше на 119,2%, соняшникової олії — на 39% (табл. 2). Однак з березня 2022 р. експорт українського зерна практично припинився.

Дані табл. 3, 4 і 5 ілюструють зміни, які відбулися на світовому і внутрішньому ринках зернових України внаслідок воєнного вторгнення РФ. За прогнозом Міжнародної ради по зерну (IGC)⁶ від 17 березня 2022 р., експорт зернових з України у 2021/22 маркетинговому році (МР) (липень/червень) складе 48,5 млн т, що на 15 млн т менше, ніж у довоєнному (станом на 17 лютого 2022 р.) прогнозі IGC. Таким чином, **Україна втратила можливість експортувати 23,6% зерна, призначеного на дані цілі у 2021/22 МР**. Передбачається, що внаслідок обмеження можливостей експорту зерна запаси на внутрішньому ринку на кінець 2021/22 МР становитимуть 19,5 млн т, тобто в 4 рази більше, ніж за довоєнним прогнозом (у країні мало залишитися 4,8 млн т зерна) (табл. 3). Ця ситуація вже спричинила брак обігових коштів у сільськогосподарських підприємств і завантаженість елеваторів зерном старого врожаю перед початком нового маркетингового року.

⁴ У Мінагро оцінили збитки від агресії РФ для країни. ZN.UA. 2022. 05 квіт. URL: <https://zn.ua/UKRAINE/v-minahro-otsenili-ushcherb-ot-unichtozheniya-rossijskimi-vojskami-shesti-zernokhranilishch.html> (дата звернення: 03.05.2022).

⁵ Уряд скасував ліцензування експорту кукурудзи та соняшникової олії. УЗА. 2022. 24 бер. URL: <https://uga.ua/news/uryad-skasuvav-litsenzuvannya-eksportu-kukurudzi-ta-sonyashnikovoyi-oliyi/> (дата звернення: 03.05.2022).

⁶ International Grains Council (IGC). GMR Summary Tables. Grain Market Report. 2022. Mar 17. URL: https://www.igc.int/en/gmr_summary.aspx (дата звернення: 03.05.2022).

Таблиця 3. Фактичний, оціночний і прогнозний баланс пропозиції та використання зернових в Україні та світі у 2019/20, 2020/21, 2021/22 МР, млн т

Маркетинговий рік	Вид балансу	Запаси на початок МР	Виробництво	Імпорт	Уся пропозиція	Використання				Експорт	Запаси на кінець МР	
						продовольство	промисловість	корми	разом			
Україна												
2019/20	Оцінки	4,2	75,9	0,2	80,3	5,9	0,9	10,1	19,7	55,3	5,3	
2020/21	«	5,3	65,3	0,2	70,8	6,0	1,0	10,8	20,5	45,2	5,1	
2021/22	Прогноз станом на 17.03.2022 р.	5,1	86,5	0,2	91,7	5,9	1,1	12,1	23,7	48,5	19,5	
2021/22	Довоєнний прогноз станом на 17.02.2022 р.		84,8	0,1	90,1			12,2	21,8	63,5	4,8	
Світ												
2019/20	Оцінки	622,9	2189,6	396,2	2812,5	728,4	356,8	991,9	2196,8	396,2	615,7	
2020/21	«	615,7	2220,2	427,0	2835,9	740,4	360,5	1008,6	2235,5	427,0	600,4	
2021/22	Прогноз станом на 17.03.2022 р.	600,4	2283,8	414,7	2884,2	748,4	371,0	1029,5	2277,6	414,7	606,6	
2021/22	Довоєнний прогноз станом на 17.02.2022 р.	601,0	2281,1	424,4	2882,1	749,5	370,4	1038,7	2285,7	424,4	596,4	

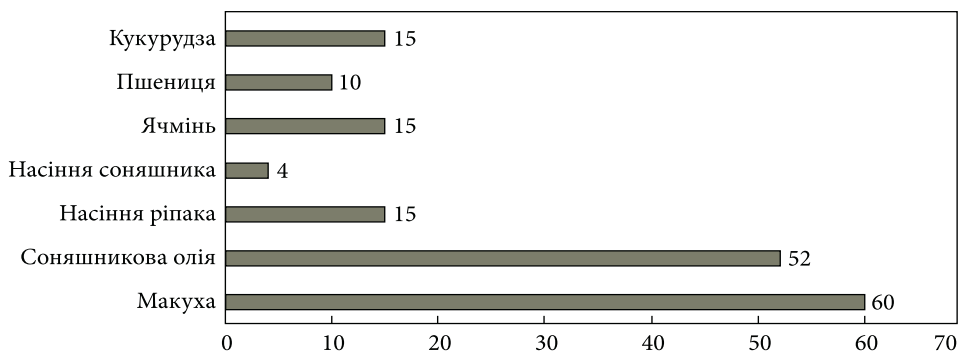
Джерело тут, табл. 4 і 5, рис.: International Grains Council (IGC). Grain Market Report. 2022. Mar 17. GMR Summary Tables. URL: https://www.igc.int/en/gmr_summary.aspx (дата звернення: 03.05.2022).

Таблиця 4. Фактичний, оціночний і прогнозний баланс пропозиції та використання пшениці та продуктів її переробки в Україні у 2019/20, 2020/21 і 2021/22 МР, млн т

Маркетинговий рік (липень/червень)	Вид балансу	Запаси на початок МР	Вироб-ництво	Імпорт	Усього пропо-зиція	Використання				Експорт	Запаси на кінець МР
						продо-вольство	проми-словість	корми	разом		
2019/20	Оцінки	1,5	29,2	0,1	30,8	5,1	0,1	2,2	8,5	21,1	1,2
2020/21	»	1,2	25,4	0,1	26,7	5,1	0,1	1,9	8,2	16,9	1,6
2021/22	Прогноз станом на 17.03.2022 р.	1,6	33,0	0,1	34,7	5,0	0,2	2,4	8,6	20,8	5,3
2021/22	Довоєнний прогноз станом на 17.02.2022 р.									24,5	1,5

Таблиця 5. Фактичний, оціночний і прогнозний баланс пропозиції та використання кукурудзи в Україні у 2019/20, 2020/21 і 2021/22 МР, млн т

Маркетинговий рік (жовтень/вересень)	Вид балансу	Запаси на початок МР	Вироб-ництво	Імпорт	Усього пропо-зиція	Використання				Експорт	Запаси на кінець МР
						продо-вольство	проми-словість	корми	разом		
2019/20	Оцінки	1,6	35,9	0,0	37,5	0,2	0,4	4,8	5,8	29,0	2,7
2020/21	»	2,7	30,3	0,0	33,0	0,3	0,5	5,9	7,1	23,9	2,0
2021/22	Прогноз станом на 17.03.2022 р.	2,0	41,9	0,0	43,9	0,3	0,5	6,5	9,8	21,7	12,4
2021/22	Довоєнний прогноз станом на 17.02.2022 р.		40,0		42,0				7,7	32,5	1,8

Частка України у світовій торгівлі окремими сільськогосподарськими товарами, середня за 2016/17— 2020/21 МР, %

Воєнне вторгнення РФ в Україну негативно вплинуло і на світовий зерновий ринок. За прогнозом IGC станом на 17 березня 2022 р., на кінець 2021/22 МР обсяги світового експорту зерна зменшаться на 9,7 млн т, а запаси — збільшаться на 10,2 млн т (порівняно з довоєнним прогнозом) (див. табл. 3). При цьому очікується, що через війну Україна не зможе експортувати 3,7 млн т пшениці та продуктів її переробки (див. табл. 4) і 10,8 млн т кукурудзи (див. табл. 5).

Така ситуація тисне на світові ціни на зернові та олійні в бік підвищення і спричиняє релокацію торговельних потоків на агропродовольчих ринках.

НАСЛІДКИ ВОЄННОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ ДЛЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ У СВІТІ

Важливим аспектом, пов'язаним з різким скороченням сільськогосподарського експорту України, є глобальні наслідки російського воєнного вторгнення в Україну для ситуації з продовольчою безпекою у світі. Україна забезпечує 52% світового експорту соняшникової олії, 60% світового експорту макухи, 15% світового експорту кукурудзи, ячменю, насіння ріпака, 10% світового експорту пшениці (рис.). Тому з початком масштабної воєнної агресії РФ проти України міжнародні організації висловлюють занепокоєння щодо негативного впливу війни на світовий сільськогосподарський ринок унаслідок зменшення постачання зернових і зростання світових цін на продовольство.

Згідно з підрахунками Конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD), у середньому понад 5% імпортного кошика найбідніших країн світу складається з продуктів, ціни на які зростають через війну в Україні, натомість для багатших країн вона буде меншою за 1%⁷. Відповідно до внутрішнього звіту Організації з економічного співробітництва та розвитку (OECD) щодо економічних і соціальних впливів війни в Україні від 22 березня 2022 р.⁸, війна вже призвела до потрясінь на світових товарних ринках унаслідок зростання цін на нафту, газ і пшеницю. Зокрема, у звіті цінові шоки оцінено як відсоткову різницю в

⁷ The impact on trade and development of the war in Ukraine — UNCTAD rapid assessment. 2022. Mar 16. URL: <https://unctad.org/webflyer/impact-trade-and-development-war-ukraine> (дата звернення: 03.05.2022).

⁸ OECD (2022), OECD Economic Outlook, Interim Report March 2022: Economic and Social Impacts and Policy Implications of the War in Ukraine. Paris, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/4181d61b-en>

середній ціні окремого товару за період з 24 лютого по 9 березня від середньої ціни в січні 2022 р. Відзначено, що світові ціни на продукти харчування підвищилися в середньому на 6%, а ціни на пшеницю і кукурудзу — відповідно, на 90 і 40%. У звіті OECD також сказано, що в разі, якщо війна триватиме протягом року, це призведе до зменшення зростання світового ВВП на 1 відсотковий пункт протягом першого року війни і зростання рівня інфляції світових цін на споживчі товари приблизно на 2,5 відсоткового пункту. У свою чергу, Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO) повідомила, що світові ціни на продовольчі товари в березні 2022 р. суттєво зросли, сягнувши свого найвищого рівня за всю історію, оскільки війна в Україні спричинила потрясіння на ринках основних зернових і рослинних олій⁹. Індекс продовольчих цін FAO в березні 2022 р. становив у середньому 159,3 пункту, що на 12,6% більше, ніж у лютому, коли він уже досяг свого найвищого рівня з моменту заснування в 1990 р. Індекс відстежує щомісячні зміни міжнародних цін на кошик продовольчих товарів, що використовуються у світовій торгівлі.

Україна постачає зерно і соняшникову олію переважно до країн Африки і Азії, тому деяким з них загрожує гуманітарна криза внаслідок блокування експорту українського зерна і зростання світових цін на нього. Серед країн, залежних від імпорту українського зерна і рослинної олії, — Єгипет, Індонезія, Бангладеш, Філіппіни, Лівія, Алжир, Ірак та ін. Зокрема, світові інформаційні агентства повідомляють про гуманітарну кризу в Єгипті, де через війну в Україні ціни на несубсидований хліб для населення зросли на 25%, а витрати уряду на програму субсидування хліба подвоїлися [2].

РИЗИКИ ВТРАТИ ЕКСПОРТНИХ РИНКІВ

Війна в Україні створила не тільки небезпечну ситуацію для країн, залежних від імпорту наших агропродовольчих товарів, а й ризики втрати експортних агропродовольчих ринків для України. Згідно з дослідженням Т. Корна і Г. Стеммлера, наслідки релокації торгівлі, спричинені порушенням глобальних ланцюгів постачання, залежать від тривалості війни [3]. Виробничі ланцюги постачання, як правило, зберігаються під час коротких періодів насильства, але, якщо воєнні дії тривають більше року, імпортери шукають заміну, відбувається релокація торговельних потоків світової торгівлі, укладаються нові преференційні торговельні угоди з метою зниження витрат на торгівлю.

Негативні процеси релокації торговельних потоків уже розпочалися стосовно вітчизняного сільськогосподарського експорту [4]. Індія ввійшла на експортний ринок з рекордними обсягами зернових і веде переговори щодо доступу на ринки Єгипту, Туреччини, Китаю, Нігерії та Ірану. Бразилія за перші три місяці 2022 р. майже вдвічі перевищила показники експорту зернових за весь минулий рік, США нарощують експорт кукурудзи в ЄС і Китай.

Українським несприятливим для України напрямом релокації сільськогосподарської торгівлі є заміщення вітчизняного сільськогосподарського експорту російським. Єгипет у березні 2022 р. збільшив імпорт пшениці з РФ на 24% порівняно з його обсягами в лютому [5]. Незважаючи на високі ціни, він також

⁹ World Food Situation. FAO Food Price Index posts significant leap in March. 2022. Apr 08. URL: <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> (дата звернення: 03.05.2022).

здійснює імпорт пшениці з Франції, Бразилії, Литви і Болгарії. При цьому через подорожчання фрахту, триваліший транзит, відмінну від українського якість зерна витрати на торгівлю ним зросли на 13%, що прискорило підвищення цін на продовольство [4]. Цьому також сприяло поширення протекціонізму у світовій торгівлі агропродовольчими товарами. Зокрема, з метою стримування зростання внутрішніх цін на продовольство Сербія тимчасово заборонила експорт кукурудзи, Аргентина та Індонезія підвищили експортні мита на рослинну олію, Казахстан повідомив про обмеження поставок пшениці.

ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЕКСПОРТУ

FAO оцінила попередній приблизний обсяг інвестицій, потрібний для відбудови й відновлення українського сільського господарства, за методикою «знизу догори», яку вона використовувала для оцінювання відповідних інвестицій в інших постраждалих від війни країнах, зокрема в Сирії¹⁰. Методика FAO передбачає, що інвестиції на відбудову і відновлення мають виходити з базового довоєнного стану галузі та оцінки збитків і втрат унаслідок воєнних дій. Згідно з нею, для оцінювання обсягу інвестицій на відбудову і відновлення сільського господарства постраждалих від війни країн розраховуються збитки і втрати сільського господарства. Збитки відносяться до вартості заміни чи ремонту повністю або частково знищених матеріальних активів і запасів у районах, постраждалих від війни. Втрати обчислюються з урахуванням змін економічних потоків, що виникають унаслідок війни, включаючи втрачені продукцію і дохід. На її основі визначаються пріоритетні сфери, які будуть першочергово охоплені планом відновлення та інвестицій. Для сільського господарства України як такі визначено підтримку сільських домогосподарств, продовольчої безпеки, забезпечення ліквідності й доступу до фінансування аграрних підприємств, розмінування, постачання найважливіших ресурсів, виробництво насіння і тваринництво, компенсацію на втрачені активи та інші галузі, що потребують коротко- і довгострокового розвитку.

З точки зору масштабу збитків і втрат для вітчизняного сільськогосподарського експорту, який в останні роки забезпечував понад 40% експортної виручки України, витрати на відновлення знищених матеріальних активів і відшкодування втрат суб'єктів аграрного ринку значно перевищують відповідні витрати в країнах, що постраждали від воєнних дій після Другої світової війни. Втрата можливості здійснювати експорт з морських портів завдає збитків усьому ланцюгу вітчизняного експорту — від сільськогосподарських виробників до трейдерів. Найбільш очевидним рішенням цієї проблеми є пошук нових портів для експорту сільськогосподарських товарів за допомогою країн ЄС, які розглядають можливість організації спеціальних маршрутів для українських товарів, так званих «зелених коридорів», що дозволять Україні експортувати продовольство через порти Балтійського моря.

За повідомленнями польських інформаційних аграрних агентств¹¹, Польща буде «сухий порт» на кордоні з Україною, що передбачає спрощення всіх

¹⁰ Assessing Investment Needs in Ukraine's Agricultural Reconstruction and Recovery. FAO. 2022. Apr 07. 10 p. URL: <https://www.fao.org/3/cb9450en/cb9450en.pdf>

¹¹ Suchy port na granicy polsko-ukraińskiej ma pomóc w eksporcie ukraińskich towarów. WRP. 2022. 11 kw. URL: <https://www.wrp.pl/suchy-port-na-granicy-polsko-ukrainskiej-ma-pomoc-w-eksporcie-ukrainskich-towarow/> (дата звернення: 03.05.2022).

процедур, пов'язаних з транспортними питаннями, і подальшу доставку вантажів до портів Балтійського моря — Гданська і Гдині в Польщі, Клайпеди в Литві, готових перевантажувати додаткові обсяги зерна та інших товарів з України. Іншим варіантом є зерновий термінал у порту Констанци (Румунія). Обидва варіанти потребують значних інвестицій у розвиток залізничних терміналів на кордоні. Проблеми полягають також у різній ширині європейської та української залізничних колій. Також, оскільки обробка морських суден є практично неможливою в морських портах Чорного і Азовського морів, Міністерство інфраструктури України розглядає можливість направлення вантажів до морських портів Усть-Дунайська, Ізмаїла та Рені¹². У свою чергу, зерновий бізнес пропонує власні стратегічні рішення. Наприклад, аграрна компанія «Нібулон» розпочала процес будівництва терміналу в Ізмаїлі для перевалки зернових вантажів з метою їх доставки Дунаєм у порт Констанци¹³.

У документі FAO пропонується компенсувати Україні тимчасову втрату традиційних ринків Азії, Близького Сходу і Африки за рахунок глибшої ринкової інтеграції та більшої лібералізації ринків ЄС, інших західних країн, Туреччини шляхом укладання нових угод про вільну торгівлю.

Велика Британія 25 квітня 2022 р. оголосила про запровадження нових торговельних заходів, якими в рамках ЗВТ з Україною знижуються до нуля всі імпорتنі тарифи на всі товари і скасовуються всі тарифні квоти з метою надання економічної підтримки Україні в часи, коли вона цього потребує¹⁴. Також Європейська комісія 27 квітня 2022 р. запропонувала призупинити на рік дію всіх імпорتنих мит на весь український експорт до Європейського Союзу¹⁵. Заходи з лібералізації торгівлі, запропоновані торговельними партнерами України, сприятимуть відновленню і розвитку малого і середнього бізнесу в сільському господарстві України, експортні можливості якого обмежувалися незначними обсягами тарифних квот у рамках чинних угод про ЗВТ. Ці торговельні заходи в разі продовження їх застосування в повоєнний період матимуть довгостроковий вплив на розвиток торгівлі. Для великого аграрного бізнесу в короткостроковій перспективі необхідні кошти для відновлення зруйнованої експортної інфраструктури, у тому числі шести елеваторів, розмінування морських шляхів, компенсації втрат експортерам і власникам суден, які не змогли через блокаду портів виконати експортні контракти тощо.

¹² У зв'язку із неможливістю роботи чорноморських портів Мінінфраструктури пропонує направляти вантажі до портів Ізмаїльського району. *ЮГ today*. 2022. 04 бер. URL: <https://yug.today/uk/u-zv-iazku-iz-nemozhlyvisti-roboty-chornomorskykh-portiv-mininfrastruktury-proponuie-napravlyaty-vantazhi-do-portiv-izmailskoho-rayonu/> (дата звернення: 03.05.2022).

¹³ Агрохолдинг «Нібулон» планирует построить в Измаиле терминал для зерновых грузов. Что это значит для города, порта и парокходства. *ЮГ today*. 2022. 16 квіт. URL: <https://yug.today/ahrokholdynh-nybulon-planuyet-postroyt-v-ymayle-termynal-dlia-zernov-kh-hruzov-cto-to-znachyt-dlia-horoda-porta-y-parokhodstva/?fbclid=IwAR2CeadplkLUCwOuo3AixodXdJeY8ur6UA6gb2sTLmNMuKLeEOe8iHofFo8> (дата звернення: 03.05.2022).

¹⁴ UK announces new trade measures to support Ukraine. Press release. 2022. Apr 25. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-announces-new-trade-measures-to-support-ukraine> (дата звернення: 03.05.22).

¹⁵ У ЄС офіційно запропонували зупинити на рік дію всіх імпорتنих мит на українські товари. *UNN*. 2022. 27 квіт. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1974287-u-yes-ofitsyno-zaproponovali-zupiniti-na-rik-diyu-vsikh-importnikh-mit-na-ukrayinski-tovari> (дата звернення: 03.05.22).

З початком війни торговельна політика України не сприяла експорту зернових, олійних і рослинних олій з країни. Український Уряд 5 березня 2022 р. розширив перелік товарів, експорт яких ліцензується, за рахунок включення пшениці, кукурудзи, м'яса птиці, курячих яєць і соняшникової олії¹⁶. Рішення Уряду стосовно ліцензування експорту кукурудзи не було економічно обґрунтованим, адже її внутрішнє використання в попередньому 2020/21 МР склало 7,1 млн т, а прогнозовані запаси на кінець 2021/22 МР оцінювались у 12,4 млн т (за розрахунками IGA від 17 березня 2022 р.). З огляду на низьку (20 тис. т за добу) пропускну спроможність наземних переходів за шість місяців до кінця 2021/22 МР можливо вивезти максимум 3,6 млн т (і то в разі, якщо наземні пункти пропуску використовуватимуться лише для експорту кукурудзи). Отже, скасування ліцензування експорту кукурудзи відповідною Постановою Кабінету Міністрів України¹⁷ є цілком обґрунтованим рішенням.

Натомість в умовах війни скасування ліцензування експорту пшениці, до чого закликає Українська зернова асоціація, станом на квітень 2022 р. було б передчасним рішенням з огляду на забезпечення продовольчої безпеки населення, адже прогнозований рівень запасів на кінець 2021/22 МР становить 5,3 млн т, тоді як у 2020/21 МР на продовольство було використано 5 млн т. Проте з метою звільнення потужностей елеваторів для зерна нового врожаю рішення щодо скасування ліцензування експорту пшениці може бути прийняте в червні 2022 р., тобто до кінця 2021/22 МР, і виходити з перспектив нового врожаю і ситуації з безпекою в країні.

ВИСНОВКИ

Ураховуючи наведені оцінки щомісячних збитків, спричинених затримкою в портах експортних поставок на суму близько 1,5 млрд дол., до кінця 2021/22 МР (протягом березня — червня 2022 р.) компенсація експортерам, обчислена на основі їх щомісячних збитків, може бути визначена в сумі 6 млрд дол. Окреслені ризики для світових сільськогосподарських ринків і загроза продовольчій безпеці найбідніших країн світу, спричинені російською воєнною агресією проти України, створюють додатковий чинник тиску на РФ з боку міжнародних організацій і сприяють допомозі країн ЄС у організації транспортних шляхів для українського експорту. Крім того, ініціювання процесу приєднання України до ЄС може знизити ризики спричиненої воєнним вторгненням РФ релокації торговельних потоків для вітчизняних експортних товарів за рахунок значної лібералізації аграрних ринків ЄС у торгівлі з Україною.

Щодо аграрної торговельної політики в період повоєнної реконструкції економіки, то її пріоритетами мають бути: 1) сприяння відновленню і зростанню конкурентоспроможності вітчизняних сільгоспвиробників; 2) відродження сільськогосподарського експорту на основі збільшення частки про-

¹⁶ Про внесення змін у додатки 1 і 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1424. Постанова Кабінету Міністрів України № 207 від 05.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2022-%D0%BF#Text>

¹⁷ Про внесення змін у додаток 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1424. Постанова Кабінету Міністрів України № 352 від 24.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/352-2022-%D0%BF#Text>

дукції переробки. З метою відновлення вітчизняного експорту доцільно, по-перше, провести переговори щодо подальшої лібералізації торгівлі з торговельними партнерами, насамперед з ЄС та Великою Британією, для закріплення торговельних преференцій, які були або, ймовірно, будуть надані українському експорту; по-друге, спростити процедури торгівлі з країнами ЄС і Молдовою з метою збільшення експорту сільгосппродукції залізничним і автомобільним транспортом; по-третє, підтримати діяльність Експортно-кредитного агентства в напрямі кредитування і страхування експорту переробленої сільськогосподарської продукції.

Разом з тим неможливість вивезення призначеної на експорт продукції наочно продемонструвала вразливість сировинної експортоорієнтованої моделі сільського господарства країни. Тому інвестиції у повоєнне відновлення сільського господарства України мають першочергово направлятися на створення доданої вартості всередині країни, передусім — на розвиток тваринництва, зокрема на забезпечення його кормової бази. Це стане основою збільшення експорту продуктів переробки сільського господарства.

На відміну від операторів експортного сегмента зернового ринку, ринку рослинних олій і насіння олійних, які мають доступ до системи страхування (причому серед цих страхових компаній є багато іноземних, які диверсифікують свої ризики), українські фермери, що працюють на внутрішньому ринку і постраждали від воєнних дій, але масово проявили героїзм, чинячи опір агресору і окупантам, у першу чергу потребують відшкодування прямих і непрямих збитків. Саме фермерські господарства разом з особистими селянськими господарствами в разі продовження війни можуть стати буфером, що підтримає продовольчу безпеку населення країни, як це було під час кризи 1990-х років.

Одним з уроків війни для України є доконана необхідність змінити довоєнну модель аграрної політики, що призвела до формування сировинно експортоорієнтованої моделі з домінуванням агрохолдингів, на модель, спроможну забезпечити сталий розвиток сільського господарства і сільський розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Zasiadko M. Alternative logistics: Ukraine looks for new gateways to export its goods. *Intermodal*. 2022. Apr 07. URL: <https://intermodalnews.eu/2022/04/07/alternative-logistics-ukraine-looks-for-new-gateways-to-export-its-goods/> (дата звернення: 03.05.2022).
2. El Safty S., Lewis A. Egyptians count rising bread costs as Ukraine war disrupts wheat exports. *Reuters*. 2022. Mar 17. URL: <https://www.reuters.com/world/africa/egyptians-count-rising-bread-costs-ukraine-war-disrupts-wheat-exports-2022-03-17/> (дата звернення: 03.05.2022).
3. Korn T., Stemmler H. Russia's war against Ukraine might persistently shift global supply chains. *VoxEU / CEPR Debates. Research-based policy analysis and commentary from leading economists*. 2022. Mar 31. URL: <https://voxeu.org/article/russias-war-against-ukraine-might-persistently-shift-global-supply-chains> (дата звернення: 03.05.2022).
4. Durisin M., Parija P., Anghel I. War in Ukraine Wreaks Havoc on \$120 Billion Global Grains Trade. *Bloomberg*. 2022. Apr 08. URL: <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2022-04-08/supply-chain-latest-ukraine-war-grains-trade-havoc> (дата звернення: 03.05.2022).
5. El Safty S. Egypt's wheat imports from Russia rose in March despite war. *Reuters*. 2022. Apr 05. URL: <https://www.reuters.com/world/middle-east/egypts-wheat-imports-russia-rose-march-despite-war-2022-04-05/> (дата звернення: 03.05.2022).

Надійшла 02.05.2022

Підписана до друку 11.05.2022

REFERENCES

1. Zasiadko M. Alternative logistics: Ukraine looks for new gateways to export its goods. *Intermodal*. 2022, Apr 07, available at: <https://intermodalnews.eu/2022/04/07/alternative-logistics-ukraine-looks-for-new-gateways-to-export-its-goods/> (accessed on: 03.05.2022).
2. El Safty S., Lewis A. Egyptians count rising bread costs as Ukraine war disrupts wheat exports. *Reuters*. 2022, Mar 17, available at: <https://www.reuters.com/world/africa/egyptians-count-rising-bread-costs-ukraine-war-disrupts-wheat-exports-2022-03-17/> (accessed on: 03.05.2022).
3. Korn T., Stemmler H. Russia's war against Ukraine might persistently shift global supply chains. *VoxEU / CEPR Debates. Research-based policy analysis and commentary from leading economists*, 2022, Mar 31, available at: <https://voxeu.org/article/russias-war-against-ukraine-might-persistently-shift-global-supply-chains> (accessed on: 03.05.2022).
4. Durisin M., Parija P., Anghel I. War in Ukraine Wreaks Havoc on \$120 Billion Global Grains Trade. *Bloomberg*, 2022, Apr 08, available at: <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2022-04-08/supply-chain-latest-ukraine-war-grains-trade-havoc> (accessed on: 03.05.2022).
5. El Safty S. Egypt's wheat imports from Russia rose in March despite war. *Reuters*, 2022, Apr 05, available at: <https://www.reuters.com/world/middle-east/egypts-wheat-imports-russia-rose-march-despite-war-2022-04-05/> (accessed on: 03.05.2022).

Received on May 2, 2022

Signed for printing on May, 11, 2022

Tamara Ostashko, Dr. Sci. (Econ), Corresponding Member of NAAS of Ukraine,
Chief Research Fellow acting as Head of the Department
of Sectoral Forecasting and Market Conjunction
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

UKRAINE'S AGRICULTURAL EXPORT IN THE CONDITIONS OF WAR AND THE WAYS OF ITS RECOVERY

The losses and risks for Ukraine's agricultural exports caused by the blockade of Ukrainian seaports by the Russian armed forces are assessed, the ways of the partial recovery of the agricultural export in the conditions of hostilities and post-war revival of export markets are substantiated. The consequences of war for the grain market are determined. It is established that Ukraine lost the opportunity to export almost a quarter of the volume of grain intended for export in 2021/22 marketing year. This situation pushes up world food prices and threatens the food security of low-income countries dependent on food imports. During the first two months of Russian military invasion, the relocation of the trade flows on the world agricultural markets has already begun, which in case of long-term hostilities might lead to a partial loss of export markets by Ukraine. The most obvious partial solution to this problem is the organization of special «green corridors» with the help of EU countries, which will allow Ukraine to export food through the ports of the Baltic Sea.

In order to restore domestic exports, it is advisable to: i) negotiate further trade liberalization with trading partners, primarily the EU and the UK, in order to affirm temporary trade preferences that have been or are likely to be granted to Ukrainian exports; ii) simplify procedures of trade with the EU and Moldova in order to increase exports of agricultural products by railways and road transport; iii) support the Export Credit Agency activities in providing credits and insurance for exports of the processed agricultural products. At the same time, the situation with the agricultural exports blocking clearly demonstrated the vulnerability of the export-oriented commodity-based agriculture model in Ukraine and necessitated its replacement with a model capable to ensure sustainable agricultural and rural development.

Keywords: *agricultural exports; grain market; post-war reconstruction; food security.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.038>

УДК 338.22.021.1:338.24.021.8

JEL: F63, O43, P41

І.М. БОБУХ, д-р екон. наук, с. н. с.,

завідувачка відділу економічного зростання та структурних змін в економіці

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

e-mail: bobukh@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4178-3991>

УКРАЇНА У ВИМІРАХ ІНКЛЮЗИВНОСТІ ТА ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто аналітичні виміри традиційного та інклюзивного економічного зростання, розвитку і функціонування інститутів, виявлено місце України в даній системі координат. Встановлено засоби консервування переважно екстрактивної структури й підвищення рівня інклюзивності структури економіки в Україні з використанням інституційних чинників, серед яких проведення структурних реформ, створення передумов для розвитку громадянського суспільства, зниження рівня корупції. Обґрунтовано пріоритетність структурних реформ у сфері підвищення рівня інклюзивності інститутів за ключовими напрямками на довгострокову перспективу.

Ключові слова: виміри інклюзивності та інституційного розвитку; інклюзивна структура економіки; екстрактивна структура економіки; нова якість економічного зростання; структурні реформи; інклюзивний економічний розвиток.

Нова реальність і сучасний швидкоплинний світ потребують кардинального перегляду стовпів світосприйняття в напрямі переходу з поверхневих до більш глибоких структурних проблем розвитку. В макроекономічній сфері це означає ще більшу актуалізацію ціннісного зсуву в суспільстві й трансформацію мети економічних перетворень від економічного зростання як такого до якісних змін структури нового спектра економічних процесів, які відіграють визначальну, а сьогодні навіть життєво важливу роль. Відповідно, зміщення акцентів у площині вимірювання успішності економічної діяльності й державної політики її регулювання відбувається від гегемонії значень ВВП до показників та індексів, які висвітлюють дедалі важливіші грані людиноцентричного економічного розвитку, серед яких особливої ваги набувають аспекти інклюзивності та інституційних змін.

Ц и т у в а н н я: Бобух І.М. Україна у вимірах інклюзивності та інституційного розвитку. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 38—58. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.038>

За відносно короткий час концепція інклюзивності, через зростання економічної нерівності та її вплив на добробут і процвітання людей, з майже невідомої стала центральною в економічному розвитку. Окремі аспекти інклюзивного розвитку економіки перебували в полі зору навіть засновників теорії економічного зростання, а як цілісна концепція він оформився в працях сучасних зарубіжних і українських учених. Так, ще у 1955 р. С. Кузнець (який у 1934 р. ввів концепцію ВВП) опублікував статтю, у якій розкрив аспекти впливу економічного зростання на нерівність за доходами у багатих і бідних країнах. За висновками О. Іанчовічіної та С. Лундстром [1], інклюзивне зростання і розвиток безпосередньо ув'язують макро- та мікроекономічні детермінанти економіки з економічним зростанням. Інституційна економіка також є одним з мейнстримів економічної наукової думки, витоки якого сформувалися ще в першій половині ХХ ст., починаючи з У. Гамільтона [2], який увів термін «інституційна економіка», Д. Коммонса [3], який обґрунтовував інституційну роль держави як медіатора в економіці, що є мережею суперечливих відносин між людьми з різними інтересами, та Й. Шумпетера [4], який дослідив протидію старих еліт новим технологічним нововведенням і намагання консервації старої інституційної структури. У єдину ж концепцію два окреслених напрями наукової думки поєдналися в рамках теорії інклюзивних інститутів, розробниками якої є, зокрема, Д. Робінсон і Д. Аджемоглу [5], які обґрунтували, що інституційні структури являють собою найглибинніше джерело сталого розвитку й економічного зростання, а необхідною умовою цього є здатність економічних інститутів використовувати потенціал інклюзивних ринків, викристалізувавши поняття інклюзивних і екстрактивних інститутів. Однак, незважаючи на поширеність і масштабне обговорення в наукових колах, існують важливі нерозв'язані проблеми в цих концепціях та їх поєднанні, серед яких одними з найсерйозніших можна вважати аналітичну базу і операційні механізми запровадження головних ініціатив.

Отже, **мета статті** — виявити відносні аналітичні характеристики і обґрунтувати на їх основі головні проблеми і дієві механізми переходу на економічні рейки інклюзивного розвитку з використанням інституційних чинників.

ВИМІРИ ВВП ТА ІНКЛЮЗИВНОСТІ: СФЕРИ УСПІШНОСТІ Й СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ПРІОРИТЕТІВ

Ціннісні зсуви в суспільній свідомості є потужним підґрунтям трансформації сприйняття критеріїв економічної успішності, розвитку і процвітання країн світу. Сучасні ціннісні трансформації, зокрема посилення ролі людини як мети, а не тільки засобу реалізації економічної політики, залученості до процесу розподілу і більш широкої участі в економічних процесах у цілому, вимагають, як мінімум, доповнення традиційних вихідних платформ виробництва як цілі економічного зростання новою, більш об'ємною картиною світу, яка коректніше відображає сучасні реалії, дозволяє розширити горизонти і обґрунтувати ширший і дієвіший спектр заходів економічної політики. Отже, на перший план виходять питання якості, а не суто кількісні характеристики структурних змін у економіці.

Вузькоспецифічний вимір економічного зростання на основі валового внутрішнього продукту вже втрачає гегемонію на користь людиноцентричних агрегатних показників економічного розвитку суспільства, найвідомішим з яких останніми роками був Індекс людського розвитку. Акценти зміщуються на сприяння інклюзивному зростанню й на ті елементи, крім доходу, які забезпечують повноцінне життя¹. При цьому особливого значення набувають узагальнюючі індекси, які характеризують інклюзивний розвиток економіки, що передбачає всеосяжну взаємовигідну і недискримінаційну включеність усіх суб'єктів національного господарства в процес економічного розвитку з метою спільного створення національного багатства та його соціально справедливого перерозподілу між усіма членам суспільства для підвищення загального добробуту нації та рівня життя кожної людини, що має слугувати метою здійснення структурних змін у економіці [6, с. 10]. Це принципово різні виміри економічного успіху. Адже С. Кузнець побудував ВВП у 1940-х роках як простий показник, який можна було розрахувати на основі надзвичайно обмежених ринкових даних, що були доступні на той час. Однак він сам неодноразово попереджав, що ВВП вимірює *лише ринкову активність*, і його не слід помилково сприймати як показник соціального чи навіть економічного добробуту.

У методології Системи національних рахунків (СНР) наголошується, що «...деякі ключові агрегатні статистичні дані, такі як ВВП, які широко використовуються як індикатори економічної активності на рівні загальної економіки, визначаються в рамках Системи, але розрахунок таких агрегатів уже давно перестав бути основною метою складання рахунків...»² Адже цей показник включає багато товарів і послуг, які є шкідливими або марними, і виключає багато необхідних, які є безкоштовними [7]. Ураховуючи лише грошові операції, пов'язані з виробництвом і продажем товарів і послуг, ВВП базується на істотно неповній картині соціальної та природної систем, у рамках яких існують людина і економіка [8], залишаючи поза увагою суттєві на сьогодні маркери і процеси, серед яких одними з найважливіших наразі є можливості для розвитку, самореалізації, вибору, освітніх ініціатив і можливостей, залучення широких верств населення до економічних процесів і участь у їх розподілі. Зокрема, дедалі гострішою стає проблема нерівності, яка з економічної (за доходами і багатством) перетікає в освітню, охорони здоров'я і т. д., й саме по собі підвищення середнього рівня ВВП на одну особу даних питань автоматично не вирішує. Це структурні проблеми, які потребують висвітлення і уваги під зовсім іншим кутом зору.

Одним з найважливіших комплексних вимірників наразі є Індекс інклюзивності [9], який розраховується Університетом Берклі та є її цілісним показником, за яким розглядаються виміри гендеру, раси, етнічної належності, інвалідності, сексуальної орієнтації та релігії у доменах (сферах) насильства поза групою; політичного представництва, нерівності доходів, ан-

¹ New Approaches to Economic Challenges: A sustainable and inclusive growth agenda. OECD, Yearbook 2015. URL: <https://www.oecd.org/forum/oecdyearbook/new-approaches-economic-challenges-sustainable-inclusive-growth-agenda.htm> (дата звернення: 13.11.2021).

² National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2016, Part IV. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, 2017. xxvii p., 878 p.

тидискримінаційних законів, рівня ув'язнення та імміграції чи політики надання притулку. Важливо також зауважити, що оцінюється не лише те, як окремі нації поведуться відносно до інших, а й передусім те, як вони прогресують чи регресують відносно себе з часом — на основі змін у рівнях розвитку окремих країн у зазначених вимірах щодо попереднього року.

Порівняння даних ВВП та Індексу інклюзивності дає змогу побачити, що країни з високими рівнями ВВП на одну особу не завжди мають великий прогрес за Індексом інклюзивності (рис. 1, пунктирна лінія поділяє сукупність країн на чотири групи: з високим, середньовисоким, середнім, середньонизьким і низьким рівнями змін стосовно інклюзивності), що свідчить про наявність певних порушень принципів останньої.

Так, США, маючи досить високі рівні ВВП на одну особу й належачи до країн з високим рівнем доходу на одну особу, за Індексом інклюзивності знаходяться на межі між групами з середніми і середньонизькими рівнями темпів інклюзивних змін, не набагато випереджаючи Україну, яка перебуває в групі країн з середньонизьким рівнем структурних змін щодо інклюзивності. Натомість досить великою є кількість країн, які за цим показником розташовані набагато ближче до України, ніж до США, але з суттєво активнішим, ніж навіть у США, прогресом руху в напрямі інклюзивності, що свідчить про наявність значного незадіяного потенціалу інклюзивного розвитку для України. Отже, в нашій країні, навіть за існуючого рівня ВВП, цілком можливо переструктурувати економічні й соціальні процеси так, щоб забезпечити істотно вищі темпи структурних змін у напрямі інклюзивності.

МІСЦЕ УКРАЇНИ В РЕЙТИНГОВОМУ РОЗПОДІЛІ КРАЇН ЗА ІНДЕКСАМИ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ АСПЕКТИ ІНКЛЮЗИВНОСТІ Й РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ

У більшості рейтингових розподілів країн за значеннями індексів, субіндексів, доменів та інших складових, які віддзеркалюють важливі риси інклюзивності, Україна знаходиться переважно в другій половині структурованого списку країн (рис. 2). Зокрема, за рейтингом Індексу інклюзивності, лідером якого є Нідерланди, Україна посідає 102-гу сходинку із 134 країн (останнє місце належить Іраку). Причому за субіндексами найнижче місце України за виміром «Інвалідність» (124-те із 134, далі — у форматі 124/134), а найвище — за показником «Населення загалом» (34/134) (табл. 1). Цікаво, що за вимірником «Гендер» на першому місці Бурунді, а на передостанньому (133-му) — США, оскільки специфіка цього показника полягає у відображенні змін у країні відносно себе самої. За значенням Індексу інклюзивного розвитку Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ)³, що включає показники як зростання і розвитку, так і безпосередньо інклюзії (медіана доходів, рівень бідності, нерівності за доходами і багатством), а також індикатори справедливості між поколіннями і сталості, Україні, за останніми даними 2018 р., належить 78-ме місце із 103 країн (лідером у цьому рейтингу є Норвегія, а аут-

³ The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2018. 14 p. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018> (дата звернення: 20.12.2021).

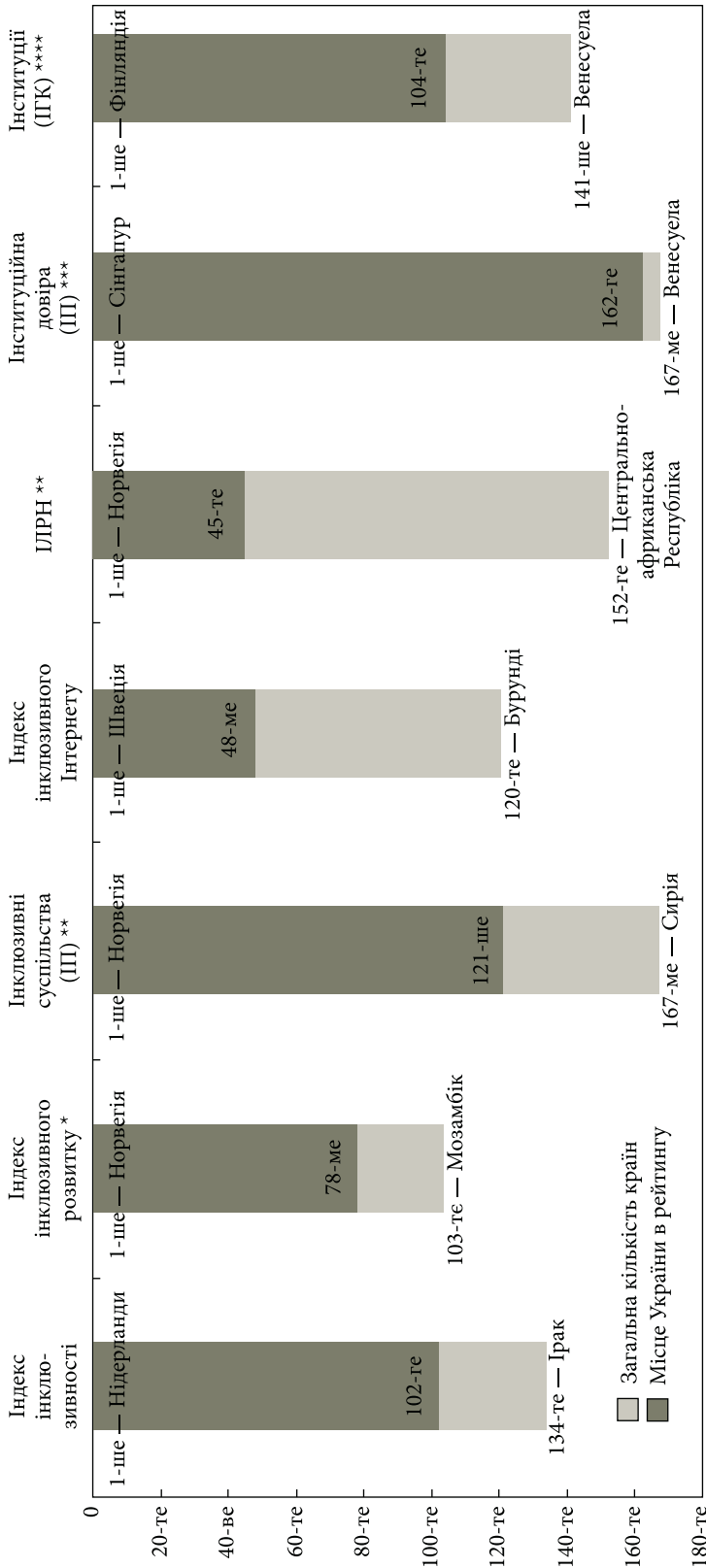

Рис. 2. Місця України в рейтингах індексів інклюзивності та розвитку інституцій у 2020 р., * — дані за 2018 р.; ** — Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності (ІЛРН); *** — у межах Індeksu процвітання (ІП); **** — дані за 2019 р. у межах Індeksu глобальної конкурентоспроможності (ІГК)

Джерело: побудовано автором за: Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. 2020 Inclusiveness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA. Othering & Belonging Institute, 2021. 55 p. URL: belonging.berkeley.edu/inclusivenessindex (дата звернення: 17.11.2021); The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2018. 14 p.; The .Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation. The Legatum Institute Foundation. London, UK. 2020. Nov. 82 p.; The Inclusive Internet Index. *The Economist*. 2021. URL: <https://theinclusiveinternet.eiu.com/> (дата звернення: 22.11.2021); Inequality-adjusted Human Development Index. In: Human Development Report 2020. New York, UNDP. P. 351—355; The Global Competitiveness Report 2019. WEF. K. Schwab (Ed.). Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.; The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. WEF. K. Schwab, S. Zahidi (Eds.). Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.

Таблиця 1. Позиції України за субіндикаторами (показниками) в складі основних індексів, що відображають аспекти інклюзивності та розвитку інституцій

Назва індексу (індикатора), відповідальна установа, рік	Складові індексу (індикатора)	Ключові особливості методології та методики обчислення величини індексу (індикатора)	Субіндикатор (показник) у складі індексу (індикатора), за яким Україна посідає місце	
			найнижче	найвище
Індекс інклюзивності, Berkeley, CA: Othe-ring & Belonging In-stitute, 2020	Відображає інклюзивність або виключення маргіналізованих груп населення в таких вимірах: гендеру; сексуальної орієнтації; інвалідності; раси/етнічної належності та релігії у домогосподарствах (сферах) насильства поза групою; політичного представництва; нерівності доходів; анти-дискримінаційних законів; рівня ув'язнення та імміграції або політики надання притулку	Оцінюється не лише те, як окремі нації поводяться щодо інших, а й перелісміте, як вони з часом прогресують або регресують відносно себе; відзначаються зміни в рівнях розвитку окремих країн у зазначених вимірах відносно попереднього року.	Інвалідність (124/134)	Населення загальном (34/134)
Індекс інклюзивного розвитку, Всесвітній економічний форум, 2018	Зростання і розвиток, Інклюзія (медіана доходів, рівень бідності, нерівності за доходами і багатством), Індикатори справедливості між поколіннями і сталості	Розраховується рейтинг 29 розвинутих країн і окремо 79 країн, що розвиваються. Поділ країн на дві групи обумовлений відмінностями між ними у визначенні рівня бідності	Індикатори справедливості між поколіннями та сталості (75/79)	Інклюзія (17/79), включаючи Індекс Джині за доходами (1-ше) та Індекс Джині за багатством (73-тє)
Індекс інклюзивного Інтернету, розроблено і розраховується The Economist Intelligence Unit на замовлення Facebook, 2020	Наявність; доступність (вартість доступу відносно рівня доходу населення й рівня конкуренції інтернет-провайдерів); актуальність (наявність контенту місцевою мовою та її різноманітність); готовність (можливості масового доступу, включаючи навички населення, культурної та інформаційної політики)	Кожна категорія отримує оцінку, розраховану на основі середньозваженої оцінки базових показників за такими ваговими коефіцієнтами для відповідних категорій: наявність — 40%; доступність — 30%; актуальність — 20%; готовність — 10%	Готовність (77/120)	Актуальність (33/120)

Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності, ООН, 2020	Нерівність у очікуванні тривалості життя; нерівність у доходах за індексом Аткінсона; коефіцієнт Джині за доходами	Методологія індексу базується на врахуванні показників економічної нерівності, яка представлена нерівністю в доходах за індексом Аткінсона і коефіцієнтом Джині за доходами	Нерівність у очікуванні тривалості життя (62/185)	Нерівність у доходах за індексом Аткінсона (1/156)
Інклюзивні суспільства (у межах Індексу процвітання), The Legatum Institute, 2020	Безпека і оборона, особиста свобода, управління, соціальний капітал	Оскільки первинні показники мають різні одиниці виміру, за методикою обчислення індексу здійснюється «нормалізація» шляхом розрахунку для кожної країни відстані до пограничних значень (distance-to-frontier score) на основі формули $(X_i - \min) / (\max - \min)$, де X_i — вихідне значення змінної для країни	Соціальний капітал (147/167)	Управління (73/167)
Інституційна довіра (у межах Індексу процвітання), The Legatum Institute, 2020	Довіра суспільства до місцевої поліції, політиків, фінансових установ і банків, судової системи і судів, національної влади, впевненість у військових	Основою методології індексу є набір змінних, який на дві третини складається з результатів всеосяжного опитування керівників компаній (щоб охопити широке коло чинників, які впливають на бізнес-клімат у досліджуваних країнах), а на одну третину — із загальнодоступних джерел	Довіра до судової системи і судів (167/167)	Упевненість у військових (104/167)
Інституції (у межах Індексу глобальної конкурентоспроможності), ВЕФ, 2019	Безпека, соціальний капітал, система стримувань і противаг, результативність державного сектору, прозорість, права власності, корпоративне управління, орієнтація уряду на майбутнє		Соціальний капітал (118/141)	Результативність державного сектору (72/141)

Джерело: складено автором на основі даних: Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. 2020 Inclusiveness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA, Othring & Belonging Institute, Mar 2021. 55 p. URL: belonging.berkeley.edu/inclusivenessindex (дата звернення: 17.11.2021); The Inclusive Growth and Development Report 2017. Country profile: Ukraine. WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2017. 4 p.; The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2018. 14 p.; The Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation. The Legatum Institute Foundation. London, UK. Nov 2020. 82 p.; The Inclusive Internet Index. *The Economist*, 2021. URL: <https://theinclusiveinternet.eu>. com/ (дата звернення: 22.11.2021); Inequality-adjusted Human Development Report 2020. New York, UNDP. P. 351–355; The Global Competitiveness Report 2019. WEF. K. Schwab (Ed.). Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.; The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. WEF. K. Schwab, S. Zahidi (Eds.). Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.

сайдером — Мозамбік). Підкреслимо практично полярні значення в межах субіндексу інклюзивності за Індексом Джині: 1/79 за доходами і 73/79 — за багатством (дані з профілю України за 2017 р.⁴), що додатково свідчить про необхідність комплексного виміру інклюзивності, оскільки однобічне представлення може зовсім не відповідати реальному становищу.

Картина вимірів інклюзивності була б неповною без виокремлення складових частин індексів, які характеризують її рівень. Так, за доменом «Інклюзивні суспільства» Індексу процвітання [10], який включає пільги (стовпи) соціального капіталу, безпеки й оборони, особистої свободи та управління, Україна посідає 121-ше місце (перше місце — у Норвегії, а останнє, 167-ме, — у Сирії). Причому серед перелічених субіндикаторів найвище (73-тє) місце Україна має за показником «Управління», а найнижче (147-ме) — за вимірником «Соціальний капітал».

Слід, однак, зауважити, що за окремими вимірниками інклюзивності Україна посідає досить високі місця порівняно з іншими країнами світу. Зокрема, це стосується Індексу інклюзивного Інтернету⁵, за яким Україна, за останніми даними 2020 р., знаходиться на 48-му місці із 120 країн. Найвище серед субіндикаторів місце Україна посідає за актуальністю контенту (33/120), а найнижче — за готовністю і навичками населення щодо підключення (77/120).

Найкраще місце України — у рейтингу Індексу людського розвитку, скоригованому з урахуванням нерівності (45/152 у 2020 р.), що пов'язано з певною однобічністю складових, зокрема, щодо економічної нерівності, яка представлена нерівністю в доходах за індексом Аткинсона⁶ (Україні за цим індикатором належить світова першість) і коефіцієнтом Джині за доходами, а нерівність за багатством не враховується взагалі (Україні за цим показником належить одне з останніх місць у світі).

Натомість за індикаторами, які характеризують розвиток інститутів, ситуація для України є досить невтішною. Надзвичайно низькими є рівні інституційної довіри в межах Індексу процвітання: 162-ге місце зі 167 країн (2020 р.), причому за індикатором «Довіра до судової системи» Україна взагалі посідає останнє місце у світі (167/167), тоді як найвищим рівень довіри (серед таких розглядуваних показників, як довіра суспільства до місцевої поліції, політиків, фінансових установ і банків, судової системи і судів, національної влади, впевненість у військових), був у вимірника «Упевненість українського населення у військових» (104/167). Лідером же даного рейтингу є Сінгапур, а аутсайдером — Венесуела, де рівень інституційної довіри загалом найнижчий.

⁴ The Inclusive Growth and Development Report 2017. Country profile: Ukraine. WEF. Cologny/ Geneva, Switzerland, 2017. 4 p. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjyL_Tvv_P3AhVMmIsKHfKID64QFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww3.weforum.org%2Fdocs%2FWEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf&usq=AOvVaw2EavfZXDI1kfZwx3XWggiW (дата звернення: 23.10.2019).

⁵ The Inclusive Internet Index. *The Economist*, 2021. URL: <https://theinclusiveinternet.eiu.com/> (дата звернення: 22.11.2021).

⁶ Показник вимірювання соціальної нерівності, запропонований у 1970 р. Е.Б. Аткинсоном. Відмітною особливістю індексу є можливість вимірювання зміщень у розподілі доходів серед сегментів з різними доходами [11].

Венесуела знаходиться на останньому щаблі й у рейтингу за індикатором «Інституції» в межах Індексу глобальної конкурентоспроможності [12], лідером за яким є Фінляндія; Україна ж посідає 104-ту сходинку із 141 країни. Як складові даного індикатора розглядаються: безпека, соціальний капітал, система стримувань і противаг, результативність державного сектору, прозорість, права власності, корпоративне управління, орієнтація уряду на майбутнє. Цікаво, що найнижче місце за цими субіндикаторами Україна посідає за показником «Соціальний капітал» (118/141), який, за версією Transparency International, є елементом загального індикатора «Інституції», а в картині світу Legatum Institute — входить до складу «Інклюзивних суспільств» (147/167). Утім обидві інституції стверджують, що місце України за цим субіндикатором у загальних індикаторах є найнижчим порівняно з іншими субіндикаторами (варто зауважити, що методологія Індексу процвітання Legatum Institute базується на вимірюванні сукупного впливу інститутів, політики і чинників, які визначають стійкий поточний та середньостроковий рівні економічного процвітання).

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЗРІЗ ІНКЛЮЗИВНОСТІ

Досить показовим у висвітленій емпіричній картині інклюзивності та інституційного розвитку є місце Сполучених Штатів Америки як країни — представниці типово західної системи інститутів, яку ряд дослідників наводять як приклад успішного кейсу функціонування ефективних інклюзивних інститутів. За різними оцінками, у межах індексів останніх років США знаходяться далеко не на першому місці, а за певними складовими — у другій половині рейтингового списку. Чи свідчить це про безпідставність самої теорії інклюзивності й екстрактивності інститутів, чи відбуваються процеси, які в рамках даної теорії потребують додаткових досліджень і виявлення нових тенденцій, закономірностей і доповнень? Відповідь на це запитання криється як у більшій увазі до деталей, так і у глобальному баченні інституційного зрізу інклюзивності, а особливо — трендів сучасних змін. Зокрема, це підтверджується тим, що власне саме за тенденціями змін у складових інклюзивності США знаходяться на передостанньому місці серед країн світу (наприклад, за виміром «Гендер» Індексу інклюзивності у 2020 р.).

Це є яскравим сучасним підтвердженням гіпотези Н. Фергюсона, висловленої ученим ще у 2012 р. [13], щодо парадоксу погіршення хороших інститутів і покращення поганих, що спричиняє тенденцію до занепаду західних економік і піднесення східних. Дослідник, концентруючи увагу на тенденціях змін ВВП на душу населення в США та Китаї, Великій Британії та Індії від XVI ст., демонструє початок процесу «сходження» цивілізацій після 500-річного періоду «розходження». Так, ще у XIII ст. середньостатистичному китайцю жилося краще, ніж мешканцю Північної Америки, а станом на 1978 р. середньостатистичний американець був щонайменше у 22 рази багатшим за китайця, тоді як у 2008 р. — лише в п'ять разів. Найкращою відповіддю на запитання про те, що спричинило велике розходження, вчений цілком слушно вважає роль інститутів. Цей висновок підтверджується і теорією Д. Норта, Д. Волліса і Б. Вейнгаста [14] щодо існування двох фаз, або моде-

лей, людської організації: «моделі обмеженого доступу» і «моделі відкритого доступу». І саме переходом від першої до другої моделі, у процесі якого країни розвинули інституційні організації, які дозволили елітам створити у своєму середовищі безособові стосунки і змінили процес формування ренти з такого, що формується завдяки привілеям, до розмивання через умови вступу, й пояснюється процес розходження. Тоді як унаслідок тенденції до погіршення якості західних інститутів (зокрема, розриву суспільного договору між поколіннями, вразливості регуляції, часткової підміни верховенства права верховенством юристів) і формування певних квазіінклюзивних рис інститутів на сході (зокрема, щодо інституту прав власності, коли навіть неофіційно обіцяні покращення викликали істотне підвищення довіри населення і пожвавлення підприємницької активності) відбувається процес сходження. Ідеться про глибоку відмінність у «східному» і «західному» менталітетах, через що одні й ті самі події і явища (у тому числі економічні й ті, що стосуються верховенства права, прав власності та ін.) трактуються діаметрально протилежно або в зовсім різних площинах. Тому і тенденції потрібно порівнювати з багатьма застереженнями: як щодо США з більш як експоненційним зростанням юридичних витрат на захист прав власності й відповідність правовим нормам (у тому числі в системі деліктного права), так і щодо Китаю, де ще порівняно недавно в історичному масштабі, за імперської доби, суди виконували всі три базові функції: визначення правил, дотримання правил і вирішення суперечок. До того ж, конфуціанство засуджує юристів і модель змагальницького суду, і спроби втілити в Китаї елементи британської правової системи (яка діє в США) виявилися провальними і наразі недоцільними. Тому при розгляді цього питання особливу увагу необхідно приділяти деталям. У Китаї діє досить заплутана система прав власності, не зрозуміла не тільки на перший погляд, а й при уважнішому розгляді для великої кількості дослідників, які певний час навіть самі перебували в Китаї і вивчали ці питання «на місці». Порівняно з, наприклад, американською системою інститутів у Китаї, з позиції умовного «західного дослідника», відбувається «інституційний хаос», навіть після реформ і «покращення». Так, умовний «східний підприємець» дуже чутливо реагує на просту обіцянку (заяву офіційних органів влади) щодо невтручання в його бізнес-справи і поваги до його права власності на бізнес, навіть без офіційного переоформлення прав власності. Такі «обіцянки» відіграли роль «квазіінклюзивного» прояву функціонування інститутів (так би мовити «майже інклюзивних»: не інклюзивних у західному розумінні, але цілком інклюзивних у східному, не формальних, а реальних за їхніми відчуттями змін), що було небаченим до того часу прогресом порівняно з минулим. Це спричинило пожвавлення підприємницької діяльності, активізацію розвитку, втілення підприємницьких ініціатив «знизу догори» і залучення широких верств населення до економічної діяльності, що є одним з головних принципів інклюзивності. У свою чергу, такий стан справ викликає непорозуміння у різних дослідників: є ті, хто говорять про «китайське економічне диво всупереч поганим (переважно екстрактивним) інститутам», а є й ті, хто обґрунтовують наявність істотних інституційних покращень (у напрямі інклюзивності) в моменти найбільш конструктивних і продуктивних сплесків «китайського

економічного дива», завдяки яким воно відбувалось [13]. Інституційні зміни щодо імплементації принципів інклюзивності викликали, зокрема, піднесення підприємницької ініціативи, яка розвивалася переважно «знизу догори», створюючи умови для інклюзивного розвитку і зростання економіки, на протигагу переважаючим величезним обсягам інвестицій, ініціатив і директив «згори донизу» в інший час у тій самій державі. До речі, це прискорювало темпи економічного зростання, однак не вело до прогресу в напрямі інклюзивного розвитку.

Водночас слушними є твердження багатьох дослідників, у тому числі й китайських активістів [5; 13; 15], щодо необхідності повноцінного переходу до верховенства права, тобто через розвиток до інклюзивності не у квазі-, а у повноцінному вимірі, інакше подальшому зростанню заважатиме низька «інституційна стеля». Таким чином, при детальному розгляді «китайське економічне диво» не суперечить, а підтверджує необхідність інституційних змін у напрямі інклюзивності. Й не менш важливими, ніж стан розвинутості й ступінь інклюзивності інститутів, є вектор їх розвитку та інтенсивність трансформацій у певному напрямі, комунікація структурних змін з широкими верствами населення, прозорість, інформаційна відкритість, рівень довіри до органів влади.

Під цим кутом зору нового змісту набуває теорія інклюзивних і екстрактивних інститутів Д. Аджемоглу і Д. Робінсона: не як статична річ у собі, а як динамічна концепція, що вимагає вдосконалення і доповнень у відповідності з викликами сьогодення. Сучасні тенденції до занепаду західних інститутів і, зокрема, передостанні місця США в рейтингах інклюзивності останніми роками свідчать не про хибність теорії, а про необхідність урахування уроків для побудови економічних і правових систем з огляду на національні особливості: так само, як недоцільно сліпо й шаблонно переносити британську правову і економічну систему до Китаю, так і в Україні потрібно розробити власний український шлях інклюзивного економічного розвитку з використанням інституційних чинників. При цьому не втрачають, а навпаки, набувають ще більшої актуальності й відтінків теоретичні підходи до визначення екстрактивних та інклюзивних рис ключових інститутів.

Переважно екстрактивні економічні інститути через нерівномірне збагачення меншості створюють платформу для подальшого існування екстрактивних політичних інститутів. У цьому полягає сутність закону олігархії, коли зміна лідерів за умови екстрактивних політичних інститутів не призводить до економічного розвитку, навіть якщо вони приходять під революційними гаслами проти своїх попередників. Потужні владні групи під час зміни так званих технологічних змін часто повстають проти рушіїв розвитку і процвітання. Такі зміни Й. Шумпетер визначав як творчу деструкцію [4]. Під час промислових революцій у нових переломних точках переходу, які він називав *new departures* [16], старі системи чинять опір новим технологіям. Старі системи задля збереження свого існування бажають якомога довше протримати встановлений статус кво всупереч історичному розвитку. Цей процес збереження комфортних умов для старих еліт, що опираються прогресивним змінам, має назву «порочного кола», що залишається в спадок від колоніальних держав (і Україна тут не є винятком), створюючи необмежену

владу й нерівність у доходах і не захищаючи від тих, хто хоче далі узурпувати владу і зловживати нею. Ті, кому в момент переходу належить політична та економічна влада, структурують її у такий спосіб, щоб забезпечити її постійність. Результатом є те, що боротьба точиться не за трансформацію політичних інститутів, введення обмежень на заходи влади чи запровадження плюралізму, а за захоплення влади й збагачення однієї групи за рахунок решти.

Цей тип «порочного кола» веде до подальшого існування переважно екстрактивних інститутів і тривкості самих еліт при владі разом з продовженням недорозвинутості [5]. У такий спосіб відбувається консервування переважно *екстрактивної структури економіки*, за якої неефективні політичні та економічні структури призводять до економічної стагнації. Натомість якісні економічні та політичні інститути в рамках *інклюзивної структури економіки* здатні краще стимулювати й підтримувати приватний бізнес і суспільство в цілому, оскільки інклюзивні інститути — це структури, через які великі маси населення можуть якісно й успішно впливати на розвиток суспільства [17]. Водночас слід зауважити, що не існує виключно екстрактивних чи виключно інклюзивних інститутів. Кожен інститут має певний набір інклюзивних та екстрактивних характеристик і форм їх прояву, що дозволяє говорити про його переважну інклюзивність чи екстрактивність.

Прикладні аспекти перетворення екстрактивних рис інститутів на інклюзивні лежать у площині зміщення акцентів з обсягів і темпів економічного зростання в бік його якості й виміру економічного розвитку з урахуванням чинників інклюзивності, з обсягів втручання держави в економічні процеси та процеси перерозподілу ВВП через бюджет на детальне опрацювання якісно нових дієвих механізмів такого втручання і здійснення структурних реформ, створення передумов для розвитку громадянського суспільства, зниження рівня корупції. Структурні реформи у сфері підвищення рівня інклюзивності інститутів мають на меті глибинні поступові перетворення, і ефект від їх запровадження буде дієвим і довгостроковим. Ужиття заходів щодо підвищення рівня інклюзивності матиме й опосередкований вплив на економічне зростання. МВФ установив зв'язок між масштабами корупції та зростанням, і, за його висновками, зниження рівня корупції в Україні до середнього по ЄС спричинить збільшення ВВП на душу населення до понад 50% від рівня ЄС до 2040 р. (з нинішніх 20%) [18]. В Інституті економічних досліджень та політичних консультацій підрахували, що реформи управління на ринку газу, податкового адміністрування, державних закупівель і надання даних сприяли державним заощадженням у розмірі 6 млрд дол. у період 2014—2018 рр. [19] Подібним чином Центр економічної стратегії, який використовує спрямований на перспективу і «знизу догори» підхід, оцінює, що відсутність належного управління щороку коштує 13,4 млрд дол. (близько 12% ВВП) через ухиляння від сплати податків, упущені доходи від приватизації та неоподатковуваної діяльності в досить масштабній «тіньовій» економіці [20]. Низький рівень відшкодування проблемних кредитів у державних банках додасть як одноразову суму ще 10 млрд дол. (9% ВВП) до передбачуваної вартості поганого управління [21]. Однак слід зазначити, що саме по собі економічне зростання не є самоціллю. Інклюзивність — ключовий аспект створення засад для **нової якості економічного зростання і роз-**

вितку, що характеризуються залученістю суб'єктів до економічних і суміжних процесів, участь у яких беруть усі зацікавлені сторони (стейкхолдери) — уряди, громадянське суспільство, приватний сектор та інші суб'єкти, які повинні робити внесок у розбудову інклюзивного, комфортного для всіх і кожного світу і співпрацювати в тісному партнерстві [22]. Компас успішних прикладних інструментів трансформацій екстрактивних рис українських інститутів у інклюзивні, як свідчать наведені аналітичні висновки, має бути налаштований більшою мірою на Норвегію, Нідерланди, Швецію, Сінгапур і Фінляндію. При цьому обов'язковим є врахування суто українських «слабких» місць, встановлених за наведеними результатами аналізу індексів, що відображає аспекти інклюзивності й розвитку інститутів (табл. 2).

Для підвищення рівня інклюзивності інститутів необхідними є, зокрема, певні зміни в законодавстві (це стосується і антикорупційних інститутів, і зміни бази оподаткування нерухомості в Податковому кодексі, і функціонування інституту освіти, і особливо актуальних останнім часом питань інституту охорони здоров'я, і гендерних питань, і підходів до розподілу та перерозподілу ренти (у тому числі з використанням успішного досвіду Норвегії), і олігархічних корпорацій, і діяльності Tech Giants, ТНК на території нашої країни, і багатьох інших питань). Однак в Україні головну проблему становлять не стільки закони (вони в цілому є достойними, хоча й з прогалинами, провалами, навмисними і ненавмисними «упущеннями» й «пробілами»), скільки їх виконання. Мають діяти правила, а не рекомендації. Закони повинні бути обов'язковими для виконання, чого наразі в Україні немає. Необхідно провести структурні реформи, які фундаментально змінять «правила гри», будуть націлені на довгостроковий результат. Ідеться не тільки про закони, а й про ментальні зміни, зокрема, щодо сприйняття корупції, гендерних проблем у суспільстві. Ці питання вирішуються не так змінами в законах, як змінами в якості освіти, комунікації, прозорості, інформаційній політиці (весь спектр: від доступності первинних знеособлених даних Державної служби статистики, Казначейства та інших державних органів, відповідальних за функціонування інституту інформаційного забезпечення, через цифровізацію й до просвітницької діяльності), у цінностях, які відображають аспекти інклюзивності та інституційних змін, тощо.

Важливо також зауважити, що ціннісні зсуви в реалізації порядку денного в напрямі підвищення рівня інклюзивності та інституційного розвитку прямо й опосередковано пов'язані з реалізацією Цілей сталого розвитку (ЦСР). Найбільший потенціал для формування інклюзивного суспільства і забезпечення економічного зростання в Україні закладений у Цілях сталого розвитку 8 і 5, комбінація яких створює синергетичний ефект. Ціль 8 визначає економічні завдання, а Ціль 5 — ключовий вектор інклюзії, оскільки залучення жінок і розширення їхніх економічних можливостей дозволять реалізувати незадіяний потенціал і створити умови для нової якості економічного зростання. На основі аналізу рамкових умов, національних політик і світових трендів виявлено, що сферою діяльності з найбільшим потенціалом економічного зростання є сектор ІКТ, а найважливішим чинником для підвищення інклюзії з метою досягнення нової якості економічного зростання — подолання гендерних розривів на ринку праці [22]. У свою чергу, прикладна

Таблиця 2. Засоби консервування переважної екстрактивності й підвищення інклюзивності структури української економіки

Інститути	Засоби консервування	Засоби підвищення
Інститут верховенства права	Діє правило rule by law («управління за законом»), коли закони приймаються з урахуванням потреб обмеженої кількості людей	Забезпечення дії правила rule of law («верховенство права»), дієвий захист прав власності, проведення структурної реформи судової системи і правоохоронних органів
Інститути освіти та охорони здоров'я	Нерівномірне збагачення через різний доступ до ресурсів, монополізація обмеженою групою людей прав на якісну освіту, охорону здоров'я	Доступ до якісної освіти широких верств населення, переструктурування витрат на освіту і охорону здоров'я, структурне реформування цих сфер на основі прозорого і постійного моніторингу якості, доступ широких верств населення до інформації, особливо знеособленої первинної
Інститут кредитування	Обмеження широким верствам населення доступу до кредитування для започаткування власного бізнесу	Доступні кредити та інші фінансові послуги (інші механізми фінансової інклюзії)
Інститут оподаткування	Нерівні, неефективні й діючі частково правила оподаткування	Прозорі, чіткі, рівні й обов'язкові для всіх правила оподаткування, структурні реформи у сфері адміністрування податків, усунення корупційних схем на митниці, зміна бази оподаткування нерухомості з площі на ринкову вартість
Інститут промисловості	Дотації «потрібним» підприємствам чи секторам	Співфінансування інвестиційних проектів, здійснення структурних реформ у ключових сферах, розвиток публічно-приватного партнерства, розбудова дієвої екосистеми стартапів
Інститут сільського господарства	Існування низьких (відносно цін на споживчому ринку) закупівельних цін для представників малого бізнесу (фермерських господарств та індивідуальних власників)	Розвиток малих і середніх фермерських господарств замість аморфної підтримки сільського господарства в цілому, що на практиці означає надання дотацій з державного бюджету окремим великим аграрним холдингам
Інститут корупції	Високий рівень корупції	Зменшення рівня толерантності до корупції у суспільстві, у тому числі за рахунок ціннісних ментальних змін у процесі підвищення якості освіти; встановлення прозорих правил; менше правил, але обов'язковість їх виконання для всіх; забезпечення реального функціонування дієвих незалежних антикорупційних органів та спеціалізованого антикорупційного суду

Джерело: складено автором за [5; 17].

площина вирішення гендерних проблем і розривів у рамках підвищення рівня інклюзії безпосередньо пов'язана з реалізацією Цілі 4 щодо забезпечення всеосяжної та справедливої якісної освіти і заохочення можливості навчання протягом усього життя для всіх.

Важливим практичним кроком на шляху до підвищення рівня інклюзивного зростання та розвитку в Україні стали розробка і впровадження загальнонаціонального плану практичної імплементації ідей сталого розвитку — Національної доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [23], де представлено цілком конкретні завдання, показники і визначено суб'єктів їх реалізації в Україні. З огляду на це, крім власне індексів інклюзивності та інституційного розвитку в якості сучасних ключових показників ефективності (*key performance indicators* — KPI) підвищення рівня інклюзивності доцільно використовувати й удосконалені з урахуванням сучасних викликів глобальних протистоянь, змін ключових трендів і пандемії COVID-19 завдання та показники імплементації ЦСР в Україні, які прямо та опосередковано характеризують і впливають на інклюзивний розвиток, що є перспективним напрямом подальших досліджень. Отже, на особливу увагу при проведенні останніх заслуговують цілі, завдання і показники, пов'язані з інститутом освіти, якому належить вагома роль у формуванні цінностей і ментальних змін у суспільстві на шляху до економічного процвітання на інклюзивних засадах. Перспективні дослідження питань функціонування в Україні інституту освіти, виявлення рис інклюзивності та екстрактивності вимагають якісно нових освітніх вимірювань, які мають базуватися на сучасних технологіях і використовувати інноваційні підходи (зокрема, Open Data, Big Data, AI тощо). Застосування таких підходів у освітніх вимірюваннях дозволить урахувати не тільки кількісні, але й якісні показники та параметри. Результати таких вимірювань слугуватимуть компасом для розробки і проведення обґрунтованої, виваженої та націленої в майбутнє державної політики у сфері інституційних трансформацій щодо підвищення рівня інклюзивності економічного розвитку.

ВИСНОВКИ

У сучасній новій нормальності та передбачуваній непередбачуваності ще більш гостро постає запит суспільства на новий кут погляду на звичні економічні проблеми. Економічне зростання, віддзеркалюючи досить однобоку картину, саме по собі не дає відповіді на ключові й найбільш хвилюючі запитання. Актуалізується ціннісний зсув у суспільстві, мета економічних перетворень трансформується від економічного зростання у форматі ВВП як такого до якісних змін структури нового спектра економічних процесів у площині інклюзивності та інституційних змін. Отже, особливої значущості набувають прикладні аспекти впровадження головних принципів інклюзивності на основі відповідної аналітичної бази.

Порівняння ВВП та Індексу інклюзивності дає можливість побачити, що країни з високими рівнями ВВП на одну особу не завжди мають великий прогрес за Індексом інклюзивності, що свідчить про певні порушення принципів інклюзивності. У вимірах інклюзивності та інституційного розвитку,

представлених рядом індексів, субіндексів і показників, Україна перебуває переважно в групі країн з середньонизькими рівнями структурних змін щодо інклюзивності, маючи водночас і низький рівень ВВП на одну особу. Однак аналітичні міжкрайові зіставлення дозволили виявити в Україні потенційну можливість переструктурувати, навіть за існуючого рівня ВВП, економічні й соціальні процеси так, щоб забезпечити істотно вищі темпи структурних змін щодо інклюзивності.

Досить показовим у емпіричній картині таких змін є місце США як країни — представниці типово західної системи інститутів: на межі між групами з середніми і середньонизькими рівнями темпів інклюзивних змін за Індексом інклюзивності й, зокрема, з передостаннім місцем серед країн світу за змінами у вимірнику «Гендер». Даний факт не заперечує того, що за цим показником у минулому США досягли в цілому високих рівнів розвитку, а також наявності «інституційної стелі» у цих питаннях у східних країнах. Це є яскравим сучасним підтвердженням гіпотези щодо тенденцій до погіршення інклюзивних ознак інститутів і посилення екстрактивних рис у західних країнах, що спричиняє тенденцію до «сходження» західних і східних економік за рядом показників. Також це є підтвердженням теорії інклюзивності та екстрактивності інститутів щодо їх впливу на економічний розвиток і свідченням наявності процесів, які в рамках даної теорії потребують додаткових досліджень і виявлення нових тенденцій, закономірностей і доповнень.

Головною причиною великого «розходження» (збільшення різниці в доходах населення західних країн порівняно із східними) цілком слушно вважається роль інститутів. Саме інституційні чинники забезпечення безособових стосунків свого часу змінили процес формування ренти з такого, що фасилітується завдяки привілеям, до розмивання доступу до ренти через умови вступу, що спричинило таке «розходження». Паралельно з погіршенням якості західних інститутів і формуванням певних квазіінклюзивних рис у інститутів на сході відбувається процес сходження. І під цим кутом зору нового змісту набуває теорія інклюзивних та екстрактивних інститутів: не як статична річ у собі, а як динамічна концепція, яка вимагає вдосконалення і доповнень відповідно до викликів сьогодення.

Для України це означає необхідність знаходження власного шляху побудови інклюзивних інститутів: імплементуючи успішний зарубіжний досвід, але й ураховуючи свою певну специфіку. Переносити рецепти потрібно з огляду на існуючий інституційний фреймворк, реальні та дієві цілі, КРІ. Основними напрямками покращення інституційного забезпечення інклюзивного поступу є розвиток ключових перспективних параметрів й усунення «провалів», до яких у нашій державі належать базові характеристики інституту верховенства права, слабке управління, високий рівень корупції. Обґрунтовано, що на перший план виходить необхідність структурного реформування, яке потребує більших зусиль і часу, але і його наслідки будуть довгостроковими. Найбільш перспективними для формування інклюзивного суспільства і забезпечення економічного зростання є ЦСР 8 і 5, комбінація яких створює синергетичний ефект. Важливо зауважити, що для підвищення рівня інклюзивності інститутів потрібні зміни не тільки в законодавстві, а й у системі їх імплементатії на практиці: мають діяти правила, а не рекоменда-

ції. Це стосується і антикорупційних інститутів, і олігархічних корпорацій, і Податкового кодексу, зокрема щодо зміни бази оподаткування нерухомості, і функціонування інститутів освіти й охорони здоров'я, і гендерних питань, і підходів до розподілу і перерозподілу ренти (зокрема, з використанням успішного досвіду Норвегії), і діяльності Big Tech на території нашої країни, і багатьох інших питань.

Необхідно робити кроки у визначеному напрямі, навіть якщо повністю досягти цільових показників у найближчій перспективі не вдасться і це потребуватиме певного часу. До найбільш важливих у цьому відношенні належать питання доступу до якісної освіти широких верств населення (замість простого збільшення загального обсягу інвестицій у освіту), гендерні аспекти, прозорість, розвиток громадянського суспільства, підвищення ролі держави в економіці в плані побудови більш інклюзивних інститутів, доступ до інформації широких верств населення, у тому числі до знеособленої первинної інформації, що дозволить ширше використовувати сучасні технології та інноваційні підходи, зокрема Open Data, Big Data і AI, для подальших досліджень щодо забезпечення структурних змін, формування дієвого інституційного каркасу та інклюзивної структури економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ianchovichina E., Lundstrom S. What is Inclusive Growth? *The World Bank*. 2009. Feb 10. URL: <https://siteresources.worldbank.org/INTDEBTDEPT/Resources/468980-1218567884549/WhatIsInclusiveGrowth20081230.pdf>
2. Hamilton W.H. The Institutional Approach to Economic Theory. *American Economic Review*. 1919. Vol. 9. No. 1, Supplement, Papers and Proceedings of the Thirty-First Annual Meeting of the American Economic Association (Mar, 1919). P. 309—318. URL: <https://www.jstor.org/stable/1814009?seq=1>
3. Commons J.R. Institutional economics: its place in political economy. Madison, The University of Wisconsin Press, 1959. Vol. 1 et 2. xiii p., 457 p.
4. Schumpeter J. History of Economic Analysis. London, George Allen and Unwin, 1954. xxxviii p., 1283 p.
5. Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York, Crown Business, 2012, 544 p.
6. Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України. Моногр. Бобух І.М., Кіндзерський Ю.В., Фащевська О.М. та ін. За ред. І.М. Бобух. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2020. 516 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf>
7. Kuznets S. National Income, 1929—1932. *National Bureau of Economic Research*. 1934. June. URL: <https://www.nber.org/chapters/c2258>
8. Бобух І. GCI vs GDP: взаємозв'язок та суперечності. У: Роль економічної науки у суспільному розвитку: до 100-річчя НАН України. Матер. круглого столу (Київ, 22 листопада 2018 р.). Наук. ред. В.В. Небрат. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2018. 106 с. С. 43—47. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/8.pdf>
9. Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. Inclusiveness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA, Othering & Belonging Institute, 2021, Mar. 55 p.
10. Ahadzadeh A., Brien S., Flanagan S. et al. The Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation. The Legatum Institute Foundation. London, UK, 2020, Nov. 82 p.
11. Atkinson A.B. Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 394 p.
12. The Global Competitiveness Report 2019. K. Schwab (Ed.). WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p. P. xii.

13. Ferguson N. The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. London, Allen Lane, 2012. 174 p.
14. North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge, 2009. xxxviii p., 308 p.
15. Guangcheng C. How China Flouts its Laws. *The New York Times*. 2012. May 29.
16. Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Пер. з англ. Київ, ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 244 с.
17. Бобух І., Герасімова О. Інклюзивні та екстрактивні інститути: Україна на перехресті структурних змін. *Економіст*. 2019. № 4. С. 26—34.
18. Ongley K., Papageorgiou C. et. al. Structural Reforms and Macroeconomic Performance: Initial Considerations for the Fund. IMF, 2015. 62 p. URL: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2015/101315.pdf>
19. Anhel Y., Butin A., Betliy O. et. al. Ukraine's Fight Against Corruption: The Economic Front. Economic Assessment of Anticorruption Measures Implemented 2014—2018. Research Report. Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2018. 83 p. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/IER/2018/Anticorruption_Report_EN.pdf
20. Repko M., Hamaniuk O. et. al. How much does the budget lose due to the lack of good governance? Case Studies. Technical Report. Centre for Economic Strategy, 2018. 47 p. URL: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/12/The-Rule-of-Law-project-Report_final_ENG-1.pdf
21. Ari A., Pula G. Assessing the Macroeconomic Impact of Structural Reforms in Ukraine. *IMF Working Papers*. 2021. WP/21/100. 37 p.
22. Бобух І.М., Щегель С.М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55—70. <https://doi.org/10.15407/vissn2018.07.055>
23. Gorshkova N., Libanova E. et. al. Sustainable Development Goals: Ukraine 2017 National Baseline Report. The Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, UNDP, 2017. 166 p. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=05822f66-290b-4b51-a392-347e76eb5f>

Надійшла 04.01.2022
Прорецензована 25.01.2022
Доопрацьована 25.04.2022
Підписана до друку 05.05.2022

REFERENCES

1. Ianchovichina E., Lundstrom S. What is Inclusive Growth? *The World Bank*, 2009, Feb 10, available at: <https://siteresources.worldbank.org/INTDEBTDEPT/Resources/468980-1218567884549/WhatIsInclusiveGrowth20081230.pdf>
2. Hamilton W.H. The Institutional Approach to Economic Theory. *American Economic Review*, 1919, Vol. 9, No. 1, Supplement, Papers and Proceedings of the Thirty-First Annual Meeting of the American Economic Association (Mar, 1919), pp. 309-318, available at: <https://www.jstor.org/stable/1814009?seq=1>
3. Commons J.R. Institutional economics: its place in political economy. Madison, The University of Wisconsin Press, 1959.
4. Schumpeter J. History of Economic Analysis. London, George Allen and Unwin, 1954.
5. Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York, Crown Business, 2012.
6. Bobukh I.M. (Ed.). Structural changes as a basis for inclusive development of Ukraine's economy. Kyiv, 2020, available at: <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf> [in Ukrainian].
7. Kuznets S. National Income, 1929-1932. *National Bureau of Economic Research*, 1934, June, available at: <https://www.nber.org/chapters/c2258>
8. Bobukh I.M. GCI vs GDP: interrelation and contradictions. In: The role of economic science in social development: to the 100th anniversary of the NAS of Ukraine. Proc. round table

- (Kyiv, 22 Nov. 2018). V.V. Nebrat (Ed.). Kyiv, 2018, pp. 43-47, available at: <http://ief.org.ua/docs/scc/8.pdf> [in Ukrainian].
9. Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. Inclusioness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA, Othering & Belonging Institute, 2021.
 10. Ahadzadeh A., Brien S., Flanagan S. et al. The Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation. The Legatum Institute Foundation. London, UK, 2020.
 11. Atkinson A.B. Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
 12. The Global Competitiveness Report 2019. K. Schwab (Ed.). WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2019.
 13. Ferguson N. The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. London, Allen Lane, 2012.
 14. North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge, 2009.
 15. Guangcheng C. How China Flouts its Laws. *The New York Times*, 2012, May 29.
 16. Schumpeter J.A. The theory of economic development. An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
 17. Bobukh I., Herasimova O. Inclusive and extractive institutions: Ukraine at the crossroads of structural changes. *Economist*, 2019, No. 4, pp. 26-34 [in Ukrainian].
 18. Ongley K., Papageorgiou C. et al. Structural Reforms and Macroeconomic Performance: Initial Considerations for the Fund. IMF, 2015, available at: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2015/101315.pdf>
 19. Anhel Y., Butin A., Betliy O. et al. Ukraine's Fight Against Corruption: The Economic Front. Economic Assessment of Anticorruption Measures Implemented 2014-2018. Research Report. Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2018, available at: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/IER/2018/Anticorruption_Report_EN.pdf
 20. Repko M., Hamaniuk O. et al. How much does the budget lose due to the lack of good governance? Case Studies. Technical Report. Centre for Economic Strategy, 2018, available at: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/12/The-Rule-of-Law-project-Report_final_ENG-1.pdf
 21. Ari A., Pula G. Assessing the Macroeconomic Impact of Structural Reforms in Ukraine. *IMF Working Papers*, 2021, WP/21/100.
 22. Bobukh I.M., Shchegel S.M. Strategic environments of economic growth in Ukraine: inclusiveness as a key priority. *Visnyk of the NAS of Ukraine*, 2018, No. 7, pp. 55-70. <https://doi.org/10.15407/visn2018.07.055> [in Ukrainian].
 23. Gorshkova N., Libanova E. et al. Sustainable Development Goals: Ukraine 2017 National Baseline Report. The Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, UNDP, 2017, available at: <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=05822f66-290b-4b51-a392-347e76eb5f>

Received on January 4, 2022

Reviewed on January 25, 2022

Revised on April 25, 2022

Signed for printing on May 5, 2022

Iryna Bobukh, Dr. Sci. (Econ.), Senior Research Fellow,
Head of the Department of Economic Growth and Structural Changes in the Economy
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panas Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

UKRAINE IN THE DIMENSIONS OF INCLUSIVENESS AND INSTITUTIONAL DEVELOPMENT

The article considers analytical dimensions of traditional and inclusive economic growth, development and functioning of institutions in the process of actualization of value shift in society and change of economic transformations goal from economic growth as such to qualitative changes in the structure of a new spectrum of economic processes that play decisive and nowadays even vital role. Ukraine's place in this coordinate system was determined, and high untapped potential for inclusive development of the country was revealed. It is quite possible to restructure Ukraine's economic and social processes, even at the current level of GDP, in such a way as to ensure significantly higher rates of structural changes promoting inclusiveness.

The means of preserving the predominantly extractive structure of the economy are outlined. It is substantiated that the problem of inequality is becoming more and more acute and is growing from economic (in terms of income and wealth) issue into a matter of education, health care, etc. However, a simple increase in the average level of GDP per capita will not automatically solve the issues, because these are structural problems that need coverage and attention from a completely different angle.

The priority of implementation the structural reforms to increase the level of inclusiveness of institutions in key areas in the long term is argued. The greatest potential for the formation of inclusive society as a basis for ensuring a new quality of economic growth in Ukraine is contained in the Sustainable Development Goals 8 and 5, the combination of which creates a synergistic effect. In order to increase the level of inclusiveness of institutions, certain changes in the legislation are needed regarding anti-corruption institutions, the Tax Code of Ukraine, gender issues, approaches to rent distribution, oligarchic corporations, Big Tech activities in the country and many other issues. However, the main problem in Ukraine is not so much the laws as their implementation, because the rules should work, not the recommendations.

Keywords: *dimensions of inclusiveness and institutional development; inclusive structure of economy; extractive structure of economy; new quality of economic growth; structural reforms; inclusive economic development.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.059>

УДК 331.103:005.3312.04.2022

JEL: J00, J22

А.М. КОЛОТ, д-р екон. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи, професор кафедри соціоекономіки та управління персоналом ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» просп. Перемоги, 54/1, 03057, Київ, Україна
e-mail: kolot@kneu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4393-9806>

О.О. ГЕРАСИМЕНКО, канд. екон. наук, доц., доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київський національний університет імені Тараса Шевченка вул. Васильківська, 90-а, 03022, Київ, Україна
e-mail: herasymenkomiid@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1122-1189>

НОВІТНІ ФОРМАТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРИРОДА, ВИКЛИКИ, ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ

Наведено наукову аргументацію трансформацій трудової діяльності як компоненти нової суспільної (не)нормальності, що постає симбіозом трьох «великих вибухів» — інформаційно-цифрових трансформацій, епідеміологічних реалій, воєнної агресії. Викладено авторське бачення щодо походження, характеру і природи «великих вибухів», сфокусовано увагу на їх наслідках для соціально-трудового розвитку. Розкрито змістові характеристики феноменів атомізації життєвого простору і дифузії форм діяльності в умовах коронавірусної реальності та воєнного стану. Окреслено суспільно прийнятні траєкторії розвитку форматів організації трудової діяльності за нової (не)нормальності.

Ключові слова: нова (не)нормальність; соціально-трудова розв'язка; атомізація життєвого простору; дифузія трудової діяльності; організація суспільної праці; дистанційна зайнятість; віддалена робота.

Явища і процеси нової соціоекономічної реальності — інформаційно-цифрові трансформації та санітарно-епідеміологічні обмеження, які в ментальній моделі авторів постають як «великий вибух-1» і «великий вибух-2», з одного боку, й воєнна агресія Російської Федерації та її наслідки, з другого, —

Ц и т у в а н н я: Колот А.М., Герасименко О.О. Новітні формати організації трудової діяльності: природа, виклики, траєкторії розвитку. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 59—76.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.059>

спричинили докорінні зміни в усіх складових сфери праці й зайнятості, обумовили становлення нового формату життєдіяльності економічно активної людини, призвели до негативної динаміки якості трудового життя, зруйнували очікування українського суспільства щодо можливості досягнення позитивної динаміки соціальної якості в найближчому майбутньому. За оцінками ООН, якщо війна затягнеться на рік, то близько 90% українців можуть зіткнутися з бідністю і крайньою економічною вразливістю¹.

Є всі підстави стверджувати: нові можливості, нові ризики і загрози, нові багатовекторні виклики, що їх продукують постіндустріальна економіка і мережеве суспільство як формат соціоекономічної реальності 2020-х років, нині зазнають тотальних змін. Комплекс чинників трансформації світу праці та зайнятості, природа яких розкрита авторами у фундаментальному монографічному дослідженні «Праця ХХІ: філософія змін, виклики, вектори розвитку» [1], потребує нового прочитання і доповнення з урахуванням умов повномасштабної війни з ізвічним ворогом.

У попередніх наукових розвідках нами передбачалася можливість настання «великого вибуху-3», фундаментальними засадами якого, за нашим баченням, мали б стати інша структура та інша ієрархія цінностей, домінування людиноцентричності, розбудова етичної економіки [1, с. 456]. Проте очікування і надії на людиноцентричний розвиток зруйновано задумами і діями кремлівського політикуму. Прогнози наукового і експертного середовища не могли передбачити варварської воєнної агресії, яку людська свідомість узагалі не спроможна сприйняти. На превеликий жаль і нестерпний біль, «великий вибух-3» набув іншої форми, ставши проявом масштабного жажіття того етапу української історії, що розпочався вранці 24 лютого 2022 р.

На тлі передбачень подальшого соціально-трудового розвитку в координатах Четвертої промислової революції нині точка відліку можливостей і загроз змістилась у простір «великого вибуху-3», який змінив усі життєві канони українського соціуму і української економіки, пронизавши трагічною бідною й невизначеністю всі сфери життєдіяльності людини.

Усі ми поза власною волею стали свідками того, як хиткість, тривожність і непередбачуваність, що на порядок перевищують традиційне розуміння прекарності, нестабільності, заповнили всі ніші життєдіяльності. Нові реалії стали такими, що за умов воєнного стану, запровадженого в Україні 24 лютого 2022 р., відбувається подальша атомізація простору, в якому перебуває економічно активна людина, яка змушена була організувати робоче місце у власному помешканні з дотриманням бодай елементарних правил безпеки чи змінити локацію в пошуках прихистку від воєнної агресії.

Це і багато іншого, що після вторгнення російської армії на нашу землю кардинально змінило усталене життя на теренах України, потребують наукової аргументації у контексті пошуку суспільно прийнятних траєкторій опрацювання і розвитку форматів організації трудової діяльності. Зауважимо, що завданням соціально відповідальних науковців є не замовчування цих проблем, не демонстрація спостережливої позиції, керуючись гаслом «Життя по-

¹ ООН прогнозує збіднення 90% населення України в разі тривалої війни. *Економічна правда*. 2022. 16 бер. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/16/684111/> (дата звернення: 20.03.2022).

каже...», а навпаки, заповзятість, прагнення достукатися до кожного, від кого залежить вироблення і реалізація соціально-трудова політики коронавірусного та посткоронавірусного періодів, воєнного та поствоєнного станів.

У цьому контексті для наукового середовища й практику актуалізується пошук відповідей на низку запитань, серед яких: Як впливає реальність воєнного стану, що нашарувався на коронавірусну дійсність, на соціальні й трудові практики, мотиваційні настанови, поведінку суб'єктів соціально-трудова відносин? Який взаємовплив справляють атомізація життєвого простору і дифузія форм діяльності в умовах воєнного стану? Як впливають умови віддаленої роботи на соціальне буття і соціальну якість життєдіяльності економічно активної людини?

У пошуках відповідей на поставлені запитання визначено **мету статті** — сформулювати теоретико-прикладні гіпотези й надати наукову аргументацію посиленого прояву новітніх трендів у царині праці: атомізації життєвого простору економічно активної людини і дифузії форм життєдіяльності під впливом нових можливостей, викликів та загроз, що їх продукують економіка цифрової доби, пандемійні та постпандемійні реалії і воєнна агресія, яка межує з геноцидом українського суспільства.

Головним результатом дослідження є авторська ментальна модель трансформацій трудової діяльності як компоненти суспільної нової (не)нормальності цифрової, пандемійної та постпандемійної доби, воєнного стану й активних бойових дій.

Практика незаперечно свідчить: за надкороткий за історичними мірками період світ праці та зайнятості і в національному, і в глобальному вимірах зазнав кардинальних змін. Останні стосуються чи не всіх компонент складного, багаторівневого, економічно і соціально значущого інституту, яким є соціально-трудова сфера, що охоплює критично важливі для кожної економічно активної людини підсистеми, а саме зайнятість, продуктивну працю, трудові доходи, мотивацію і розподільні відносини, соціальний діалог тощо.

Природа змін у всіх складових соціально-трудова розвитку була і залишається одним з напрямів наукового пошуку, що його протягом останніх років здійснювали автори цієї статті [2—7]. З позицій міждисциплінарного підходу досліджено нові грані світу економіки, праці та зайнятості за сучасної, цифрової доби; виокремлено мегапричини розбудови нової платформи соціально-трудова розвитку; розкрито авторське бачення моделі праці й зайнятості, адекватної умовам першої половини ХХІ ст.; висвітлено зміни у сфері праці й зайнятості за настання коронакризи та її наслідків; аргументовано необхідність розроблення прикладних, суспільно корисних проєктів життєдіяльності людини праці задля вирішення двоєдиного завдання — створення умов для безпечної, захищеної від епідеміологічних загроз праці й водночас забезпечення продуктивної зайнятості на основі задіяння узгоджених, односпрямованих регламентів, що містять організаційні, управлінські, адаптаційні, психофізіологічні, безпекові рішення в царині трудової діяльності [1].

Як зазначалося, природа глибоких, багатопланових, різновекторних, суперечливих за наслідками змін у соціально-трудова сфері досліджується нами через призму трансформацій, які в авторській ментальній моделі поклали як так звані «великий вибух-1» і «великий вибух-2».

Перший має техніко-технологічний, інформаційно-комунікаційний характер походження, що іманентне «Індустрії 4.0». Ще наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. прогнози провідних гуру економічної та соціологічної думки були переповнені твердженнями, що глобальний соціум під впливом новітніх техніко-технологічних, інформаційно-комунікаційних та інших суспільно значущих новацій здійснить прорив у якості життя в цілому і трудового зокрема, зросте задоволеність працею, відбудеться пом'якшення життєво значущих проблем, які пов'язані із зростаючою соціальною нерівністю, соціальною несправедливістю та відчуженням у широкому його розумінні. Утім Четверта промислова революція і шостий технологічний уклад не супроводжувалися всі останні роки суспільно очікуваними змінами в царині соціально-трудового розвитку.

Неупереджений аналіз свідчить, що вплив «великого вибуху-1» на соціально-трудова сферу є неоднозначним, багатовекторним і строкатим. Відмітна характеристика новітніх технологій полягає в тому, що їх запровадження зумовлюватиме вивільнення значної чисельності працюючих, і особливо зайнятих виконанням рутинних, простих операцій управлінсько-допоміжного, обслуговуючого характеру, і водночас продукуватиме створення нових робочих місць у інноваційно- та креативноорієнтованих секторах. За даними щорічної доповіді Світового економічного форуму, до 2022 р. 75 млн робочих місць планувалося замінити роботами і передбачалося, що 133 млн людей зможуть знайти роботу в новій економіці². За даними дослідження Ecorys UK Ltd, виконаного на замовлення уряду Великої Британії, уже до 2022 р. приблизно 22% нових робочих місць у світовій економіці мали бути створені завдяки появі нових цифрових професій³. За наявними сценаріями, авторами яких є представники численних далеко не оптимістичних прогнозів, у 2030 р. функціонуючої робочої сили й у абсолютному, й у відносному вираженні буде набагато менше, вона буде старшою за віком з тенденцією до відмирання близько половини професій.

Другий феномен — «великий вибух-2» — має епідеміологічне походження і уособлюється з планетарним лихом, започаткованим оголошенням пандемії COVID-19. Глобальна коронавірусна криза суттєво вплинула на людський розвиток, і цей вплив посилюється. За останні 30 років, за висловлюванням адміністратора ПРООН А. Штайнера, у світі відбулося багато криз, включно з глобальною фінансовою кризою 2008—2009 рр. Кожна з них сильно вдарила по людському розвитку, але в цілому досягнення у сфері розвитку накопичувалися рік у рік. COVID-19 з його потрійним ударом — по охороні здоров'я, освіті та рівнях доходів — може суттєво змінити цю тенденцію⁴.

Заходи, що були запроваджені національними інститутами влади, у тому числі України, з метою обмеження поширення COVID-19 і уникнення

² The Future of Jobs Report 2018. *World Economic Forum*. 2018. Sep 17. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (дата звернення: 16.03.2022).

³ Digital skills for the UK economy. UK Government. 2016. Jan. 130 p. P. 22. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492889/DCMSDigitalSkillsReportJan2016.pdf

⁴ Индекс глобального развития из-за COVID-19 впервые за 30 лет наблюдений покажет отрицательные значения. *Интерфакс-Украина*. 2020. 20 трав. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/663660.html> (дата звернення: 10.03.2022).

масштабних втрат серед населення, мають, як мінімум, потрібні наслідки для економічного зростання. *Перший* — це шок пропозиції. Органами законодавчої і виконавчої влади й місцевого самоврядування адміністративним шляхом призупинено господарську, підприємницьку діяльність низки секторів економіки, серед яких туризм, громадське харчування, транспорт, індустрія спорту і розваг. *Другий* — це шок попиту. Ідеться про те, що доходи суб'єктів господарської діяльності, а отже, і пов'язаних з секторами економіки домогосподарств, діяльність яких було призупинено, заборонено чи обмежено, стрімко знизилися, і цей процес триває. Абсолютна більшість домогосподарств, і в першу чергу вже згадані, обмежили витрати через зниження доходів, погіршення споживчих настроїв і непередбачуваність у майбутньому. За короткий період приватне споживання сконцентрувалося на товарах першої необхідності. Попит на інші товари різко зменшився, що має негативний вплив на всі сфери економічної діяльності. *Третій* — шок міжнародної торгівлі. Обмеження вільного переміщення товарів, людей, зниження до мінімуму міграційних потоків, подорожей призвели до порушення глобальних логістичних ланцюгів, дефіциту проміжних товарів з країн, які зазнали найбільших втрат від пандемії COVID-19. Нині до цих наслідків для економічного зростання української економіки додається четвертий шок — шок інтенсивних міграцій, який вносить суттєві зміни в усі складові глобального і національних ринків праці як у період воєнного стану, так і в перспективі.

За наявними експертними оцінками і даними прикордонних служб, у перший місяць воєнного стану місця свого постійного проживання залишили більш як 7 млн осіб (переважно з 10 областей активних бойових дій та воєнного протистояння з ворогом — Вінницької, Донецької, Запорізької, Київської та Києва, Луганської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської), з них державний кордон перетнули приблизно 3 млн осіб, а ще понад 4 млн переїхали у відносно безпечні місця перебування, передусім у західні області України. Серед тих, хто покинув терени України, лєвова частка — це матері з дітьми, люди похилого віку. Є серед них і ті, хто скористалися можливістю набути статусу біженця чи тимчасового прибулого, маючи намір залишитися за межами України і після завершення воєнного стану.

Розгляд авторами природи змін у соціально-трудовій сфері в контексті тих перетворень і трансформацій, які є суттю двох «великих вибухів», про які йшлося, був і залишається виправданим, методологічним і практично вивіреном. Але, як кажуть у народі: «Біда не приходить одна». Навіть у страшному сні важко було уявити настання чергового лиха — воєнної агресії з боку РФ, яка в черговий раз змінила, «перекроїла», модифікувала, перебудувала на воєнний лад, торкнулася прямо чи побічно всього, що пов'язане зі світом праці й зайнятості. Цей світ черговий раз, образно кажучи, перевернувся, і перспективи його повернення на «мирні «рейки» — це питання, одне з найбільш важливих і критично важливих для нації, держави, кожного з нас.

До передумов організації трудової діяльності поза приміщенням роботодавця за поширення проривних досягнень Четвертої промислової революції і віддалених режимів роботи в умовах епідемії коронавірусу додалася

вимушена потреба в безпечному робочому місці в період воєнного часу. За наявними даними, у перші місяці після оголошення пандемії близько 40% глобальної традиційної зайнятості було трансформовано в зайнятість за віддалених режимів роботи. Дистанційна зайнятість, фріланс, робота на дому потіснили стандартну організацію праці. У надкороткий історичний період світ праці та зайнятості набув іншого, коронавірусного, а згодом — посткоронавірусного формату. Пандемія COVID-19 суттєво змінила майже всі складові економічного і суспільного життя, але чи не найбільш різкі трансформації відбулись у світі праці. З цього приводу один з найвідоміших політичних аналітиків США, експерт з міжнародних відносин Ф. Закарія зазначає: «Можливо, найважливіша економічна тенденція, яка постала внаслідок COVID-19, стосуватиметься природи роботи як такої. За даними звіту Массачусетського технологічного інституту, що вийшов за кілька тижнів після початку кризи, близько третини американців, які раніше їздили на роботу, стали працювати з дому. Приблизно тоді ж одна з найбільших компаній Індії, Tata Consultancy Services, оголосила, що з огляду на кризу ухвалює рішення про переведення 75% працівників на віддалену роботу до 2025 року. «Ми не вважаємо, що для 100% продуктивності на наших об'єктах має перебувати понад 25% робочої сили», — сказав головний операційний директор Tata Consultancy Services Н.Г. Субраманіам. Коли ЗМІ заговорили про те, що це нове правило стосуватиметься 250 000 з 350 000 працівників Tata Consultancy Services в Індії, компанія зробила уточнення: насправді воно стосуватиметься 450 000 найманих працівників у всьому світі. За даними опитувань американських та європейських фірм, більшість із них має намір зробити деякі посади дистанційними на постійній основі; вони вважають, що це дасть змогу зберігати продуктивність, водночас надаючи працівникам більше гнучкості і заощаджуючи витрати на офісні приміщення» [8, с. 93].

За даними, що оприлюднені на Всесвітньому економічному форумі, у середині 2020 р. 93% працівників проживали в країнах, у яких були запроваджені заходи щодо переходу на змішану, зокрема віддалену, форму організації праці з метою блокування поширення коронавірусної інфекції. При цьому лише окремі сфери економічної діяльності, а саме охорона здоров'я, логістика, частково торгівля, транспорт, державна служба, продовжували роботу в умовах посиленої санітарно-епідеміологічної безпеки. У країнах ОЕСР 39% функціонуючої робочої сили було переведено у формат масової віддаленої роботи; більш як 50% глобальних компаній інтенсивно запроваджували автоматизовані виробничі процеси і вдалися до скорочення персоналу⁵.

Нові форми зайнятості й режими роботи стали відповіддю на виклики нової реальності в соціально-трудовій сфері, постаючи симбіозом як взаємовигідних регламентів організації праці, так і потенційних і реальних втрат для працівників та роботодавців.

⁵ Див. докладніше: Перезавантаження майбутнього порядку денного у сфері праці: руйнування і оновлення у світі після COVID. Офіційний документ Світового економічного форуму 2021, що відбувся в Давосі в онлайн-режимі.

З приводу сприйняття нової реальності за настання коронакризи український науковець Г.Г. Почепцов зазначає: «Сучасна людина вперше потрапила в ситуацію катастрофи, хоча і частково перебільшену. Її комфортне існування раптово перервалося, і ніхто її про це не попереджав. Усе її життя йшло за зростаючого рівня комфортності, і раптом — повний провал. До цього кожне покоління перевершувало попереднє. При цьому не можна звинувачувати у всьому свій власний уряд, оскільки це торкнулося всіх країн. Летючі миші з Уханя облетіли всіх...» [9, с. 52].

Зауважимо, що пандемійна реальність обумовила глибокі зміни в усіх складових життєдіяльності людини. За наявними даними, у Великій Британії зафіксовано такі зміни в поведінці людей за настання коронакризи: 49% — відчувають неспокій і депресивність; 38% — сплять менше норми; 35% — більше харчуються, до того ж менш здоровою їжею; 19% — споживають більше алкоголю; 19% — стали більше сваритися; 25% — декілька разів на день ведуть пошук нової інформації про пандемію коронавірусу; 7% — звертаються щогодини або частіше до медіа з питань коронавірусу; іншою стає навіть тематика снів⁶. Наведені дані, як і безліч інших реалій сьогодення, дають підстави стверджувати, що коронакриза породжує новий тип людини — людини карантинної, атомізованої, яку дедалі більше поглинає так званий «негативний» індивідуалізм.

Проте ще декілька місяців тому навряд чи хтось міг передбачити для населення України надмасштабний і такий, що межує з катастрофою суспільного буття, соціальний стан, пов'язаний далеко не із спричиненою коронавірусом епідеміологічною небезпекою. Найбільшою загрозою і найболючішим викликом у життєдіяльності українців стала російська воєнна агресія. Як зазначив директор Інституту соціології НАН України Євген Головаха, «до епідемії COVID-19 додалася смертоносна імперська чума. Безперечно, вона суттєво позначиться і на Україні, і на всьому світі. Будуть соціальні, політичні та психологічні наслідки» [10].

Водночас українське суспільство зберігає нездоланну віру в перемогу над ворогом і світле майбутнє своєї країни. Як свідчать результати опитування від 19 березня 2022 р., проведеного соціологічною групою «Рейтинг», у 47% українців віком від 18 до 50 років зберігається активна життєва позиція. Більшість з них наразі мають роботу і не відчувають песимізму, розпачі чи апатії в умовах війни. Наявність зайнятості в умовах воєнного стану — дистанційної (66%) або ж стандартної — впливає на впевненість у власних силах під час подолання життєвих труднощів, а активна життєва позиція сприяє тому, що на четвертому тижні війни українці не вдалися до пригнічених настроїв⁷.

Порівняння настроїв українців у період воєнного стану з квітнем 2020 р. демонструє, наскільки війна за рівнем соціального налаштування відрізняється від умов, що породжені пандемією. Зокрема, як засвідчило комплексне опи-

⁶ Life under lockdown: coronavirus in the UK. King's College London. 2020. Apr 09. URL: <https://www.kcl.ac.uk/news/life-under-lockdown-coronavirus-in-the-uk> (дата звернення: 02.03.2022).

⁷ Кречетова Діана. Як українці адаптуються до життя в умовах війни? *Українська правда*. 2022. 23 бер. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/23/247941/> (дата звернення: 28.03.2022).

тування, проведене в рамках проекту «Україна в умовах війни», частка тих, хто постійно перебувають на зв'язку з рідними, зросла з 27 до 72%. Така сама тенденція проявляється й у спілкуванні з друзями: зростання з 15 до 48%⁸.

Отже, з'явилася принципово нова (не)нормальність, яка потребує осмислення, усвідомлення, неупереджених оцінок, переконання, що глобальний соціум постав перед необхідністю розбудови нової моделі соціально-трудового розвитку, нового формату організації суспільної праці, з розумінням природи нових викликів, ризиків і загроз.

Усі ми є мимовільними свідками того, як явища, процеси, політико-воєнні рішення, які обумовили прийняття карколомних рішень, які в нашій ментальній моделі постали як так звані три «великих вибухи», не тільки призвели до прекаризації (нестійкості, хиткості, непередбачуваності) сфери безпосереднього докладання праці, а й поширилися на світ, у якому людина перебуває поза роботою. «Ера достатку», революція в співвідношенні робочого і неробочого часу, наповнення останнього достеменними цінностями, що у 1920—1930-ті роки пророкував Дж.М. Кейнс, не настали [11, с. 60—69].

Дійсно, серед «підводних каменів», які виникають на шляху соціально-трудових трансформацій, — нова демографічна ситуація. За оцінками директори Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е. Лібанової, на середину березня 2022 р. чисельність біженців (людей, які шукають тимчасового захисту), що перетнули кордон починаючи з 24 лютого, сягнула 3,2 млн осіб. Є ризик того, що певна частка найбільш кваліфікованих, мобільних українців, які виїхали за кордон у період воєнного стану, не повернуться на батьківщину, швидко знайде собі роботу й адаптується до життя в країні, до якої емігрували. Чисельність тимчасово переміщених осіб у межах України за цей час повномасштабної війни становить 3,5—4 млн осіб⁹.

Згідно з даними Міжнародної організації міграції, за два місяці російської воєнної агресії кожен шостий українець, а це понад 7,7 млн осіб, став вимушеним переселенцем унаслідок обстрілів і бойових дій російських окупантів. Частка внутрішньопереміщених осіб відносно загальної чисельності населення України сягає 17%¹⁰. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців опублікувало дані про те, що через повномасштабне вторгнення РФ з України виїхало понад 5 млн людей¹¹. Як свідчать результати опитування, проведеного спільноту програмістів DOU, серед IT-фахівців, за підсумками обробки близько 7000 анкет, протягом першого місяця війни

⁸ Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни. Соціологічна група РЕЙТИНГ. 2022. 19 бер. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestay_obschenacionalnyu_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 28.03.2022).

⁹ Портрет абсолютно іншого українця. Інтерв'ю НВ із професоркою Лібановою про кардинальні зміни в суспільстві. НВ. 2022. 31 бер. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viynav-ukrajini-yak-zminilosya-ukrajinske-suspilstvo-interv-yu-nv-z-elloyu-libanovoyu-50229900.html> (дата звернення: 03.04.2022).

¹⁰ Кожен шостий українець став вимушеним переселенцем — МОМ. Аргумент. 2022. 21 квіт. URL: <https://argumentua.com/novini/kozhen-shostii-ukra-nets-stav-vimushenim-pereselentsem-mom> (дата звернення: 23.04.2022).

¹¹ Див. детальніше: Від початку війни понад 5 млн людей виїхали з України. Еспресо. 2022. 24 квіт. URL: <https://espresso.tv/vid-pochatku-viyni-ponad-5-mln-lyudey-viikhali-z-ukraini-oon> (дата звернення: 26.04.2022).

половина переїхала до безпечніших місць в Україні; за кордон виїхали 14% IT-фахівців, з них 80% планують повернутися додому (40% — коли в їхньому регіоні стане безпечно і ще 40% — коли закінчиться війна)¹².

Отже, можна стверджувати: нова «соціальна тканина», що зіткана з реальних і потенційних ризиків та загроз воєнного стану українського соціуму, непізнаних або неусвідомлених викликів і тенденцій соціально-трудового розвитку, породжує атомізацію життєвого простору економічно активної людини й дифузію форм трудової діяльності, для яких характерні проблеми соціального, психологічного, морально-етичного характеру. В контексті досліджуваної проблематики термін «атомізація» вживається як характеристика стиснення життєвого простору людини, у якому вона перебуває і на роботі, і вдома. Стартом нового етапу атомізації можна вважати так званий «великий вибух-2» (початок березня 2020 р.), а його пролонгацією — так званий «великий вибух-3» (датований 24 лютого 2022 р.).

Нові жорстокі випробування, що настали з початком агресивного вторгнення російських військ на суверенну територію України, не тільки підштовхнули економічно активних людей до продовження традиційної трудової діяльності у віртуальному форматі серед територіально роз'єднаних учасників бізнес-процесів, а й спричинили дифузію трудової діяльності з імплементацією тих її видів і форм, що затребувані в період війни. Нові форми зайнятості та режими роботи стали відповіддю на виклики нової реальності в соціально-трудовій сфері. Так, за результатами досліджень у рамках проекту «Україна в умовах війни», більше половини (53%) українців, які мали роботу до війни, у період воєнного стану не працюють. Серед працюючих 22% зайняті у звичному режимі, 21% — віддалено або частково, 2% — знайшли нову роботу. Підкреслимо, що масштаби і форми зайнятості — це ідентифікація не лише економічних проблем, але й соціально-психологічних негараздів. Трудова діяльність — це, передусім, стиль і спосіб життя з притаманними каналами спілкування і взаємодії з іншими. Гарантованість зайнятості надає людині впевненості, знижує тривожність, підвищує самооцінку. З початку війни значна частка громадян України втратила таку підтримку і потрапила у вакуум дезадаптації. Найбільше це торкнулося мешканців сходу (74%), молоді до 35 років (60%) і тих, хто покинули своє місто (66%)¹³.

Важливе значення для пояснення наслідків атомізації має розуміння того, що за перенесення робочого місця в помешкання працівника, а тим більше — в разі зміни місця проживання, порушується усталений режим життєдіяльності людини, відбувається стиснення життєвого простору. Цей простір, як правило, примітивізується, стає менш комфортним стосовно і роботи, і «нероботи». Породжується шлейф ускладнень і проблем економічного, соціального, психологічного, морального характеру. Переконливими проявами стиснення або атомізації життєвого простору економічно активної людини в пері-

¹² Українське IT в перший місяць війни. Понад 60% залишили свої домівки. *DOU*. 2022. 29 бер. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/ukrainian-it-during-war/> (дата звернення: 04.04.2022).

¹³ Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни. *Соціологічна група РЕЙТИНГ*. 2022. 19 бер. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 28.03.2022).

од воєнного стану є відсутність (чи обмеженість) користування громадським транспортом, обмеження поїздок на власному авто і пішохідних переміщень, недоступність відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, інших закладів культурно-розважального, оздоровчого, спортивного характеру. Отже, простір перебування громадян на терені України став абсолютно атомізованим.

У розвиток сказаного привернемо увагу й до ще одного прояву атомізації. Новітня соціоекономічна реальність як симбіоз можливостей, що продукуються інформаційно-телекомунікаційною революцією, коронавірусними обмеженнями й умовами воєнного стану, породжує виклики, з якими більшість представників соціуму донині ще не стикалися. Дійсно, використовуючи можливості інформатизації, цифровізації, інших техніко-технологічних новацій, стало доступним працювати віддалено в будь-який період доби, тижня, за форматом 7/24. У таких умовах, здавалося б, розширилися можливості для відпочинку, але ці можливості, як свідчить практика суспільного буття і на національному рівні, і у світовому просторі, супроводжуються новітніми трендами апропріації позаробочого часу, його прекаризації, використання відведеного на відпочинок часу не за призначенням. Можемо зрозуміти Ж. Бодрійєра, який, характеризуючи реалії сучасної доби, додає до складу відмітних характеристик «драму дозвілля» [12, с. 193—202]. Так звана «драма дозвілля» в класичному її розумінні нині набуває іншого формату, переростаючи в драматизм позаробочого часу. Сучасні реалії українського соціуму, пронизуючи свідомість кожного українця, вносять у повсякденне буття тривогу і страх, невизначеність і невпевненість, що не дозволяє повноцінно відпочити ні фізично, ні морально, отже, і відновити затрачені зусилля. Дозвілля з характерними формами розваг, по суті, зникло з карти життєдіяльності населення України.

Підкреслимо, що надзвичайно актуальний пласт проблем для економічно активної людини, яка опинилася в абсолютно атомізованому просторі, — доходи, оскільки їх наявність дозволяє не тільки задовільнити базові потреби людини, а й вселяє відчуття безпеки і знижує тривожність і занепокоєння перед невизначеністю в майбутньому. В умовах воєнного стану найменш постраждалими виявились отримувачі соціальних трансфертів, працівники бюджетної сфери, працівники, зайняті у сферах життєзабезпечення, які не припиняють діяльність у часи війни. Як свідчать результати опитування дослідницької компанії Gradus Research, через війну для 85% бізнесу в Україні стали реаліями режим часткової роботи або взагалі призупинення функціонування; серед підприємств цієї групи 1% припинили діяльність і не планують відновлення, а 35% призупинили діяльність, чекаючи на кращі часи¹⁴. Водночас для переважної частки економічно активного населення, доходи якого формуються в основному залежно від результатів у сфері зайнятості, умови життєдіяльності суттєво погіршилися. За даними загальнонаціонального опитування, проведеного в березні 2022 р. соціологічною групою «Рейтинг», лише у 18% громадян економічне становище внаслідок

¹⁴ Юрій Тарасовський. Як український бізнес працює під час війни. Головні факти з дослідження Gradus Research. *Forbes*. 2022. 23 бер. URL: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-35-biznesu-prizupinili-diyalnist-cherez-viynu-1-ne-planuyut-vidnovlennya-opituvannya-gradus-23032022-4950> (дата звернення: 02.04.2022).

війни не змінилося, у 52 % — погіршилося суттєво, у 28% — скоріше погіршилося; 40% опитаних зазначили, що їх заощаджень вистачить лише на місяць¹⁵. Як показали результати соціологічного дослідження спільноти програмістів DOU, 20% з-поміж опитаних ІТ-фахівців Києва, Харкова, Одеси засвідчили значне зменшення доходів, а 25% — втрату роботи чи зменшення кількості проектів¹⁶. За даними дослідницької компанії Gradus Research, 39% підприємств бізнесового сегмента української економіки не виплачують заробітну плату найманим працівникам¹⁷.

Відстоювали і продовжуємо відстоювати точку зору, що одна з передумов регресу в царині гідної праці та соціальної якості — масштабна і глибока трансформація життєдіяльності людини, в якій проявляються нашарування нових ризиків, що продукуються «великими вибухами» — технологіями «Індустрії 4.0», викликами і загрозами коронавірусної пандемії, переформатуванням життєвого простору в період воєнного стану.

Атомізація життєвого простору людини як об'єктивно-суб'єктивне й неоднозначне явище нової соціоекономічної реальності, зумовлене детермінантами цифровізації, санітарно-епідеміологічних обмежень і норм воєнного стану, породжує десоціалізацію особистості з багатовимірним шлейфом форм прояву. Чи не найбільш загрозливим феноменом такої атомізації стає «негативна» індивідуалізація особистості, яка насичує життя неочікуваними наслідками, парадоксами, суперечностями, асиметріями, що оточують «індивідуалів». У розвиток попередньої тези підкреслимо, що за введення воєнного стану переважна більшість громадян опинилась у вимушеній самоізоляції. За даними соціологічної групи «Рейтинг», 44% українців потрапили в зону психологічно важкого випробування, тимчасово розділившись із своєю сім'єю; серед молоді таких 50% — найбільший рівень за віком¹⁸. Інстинкт самозбереження і самозахисту від небезпек, що їх продукує війна, спроба зберегти можливість працювати віддалено масштабують неофісні форми організації праці. Для працівників віддалена робота в період війни надає шанс підтримувати зайнятість за місцем працевлаштування, для роботодавців — це спроба відновити призупинену діяльність чи продовжувати функціонування підприємств з дотриманням вимог безпечного перебування на територіях, де не ведуться активні бойові дії.

Переконані, що реалії сьогодення, викликані збереженням пандемійних реалій і запровадженням в Україні воєнного стану, потребують внесення ко-

¹⁵ Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни. Соціологічна група РЕЙТИНГ. 2022. 19 бер. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 28.03.2022).

¹⁶ Українське ІТ в перший місяць війни. Понад 60% залишили свої домівки. DOU. 2022. 29 бер. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/ukrainian-it-during-war/> (дата звернення: 04.04.2022).

¹⁷ Юрій Тарасовський. Як український бізнес працює під час війни. Головні факти з дослідження Gradus Research. Forbes. 2022. 23 бер. URL: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-35-biznesu-prizupinili-diynalnist-cherez-viynu-1-ne-planuyut-vidnovlennya-opituvannya-gradus-23032022-4950> (дата звернення: 02.04.2022).

¹⁸ Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни. Соціологічна група РЕЙТИНГ. 2022. 19 бер. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 28.03.2022).

ректів у ментальні моделі, що сформувались у доковідний і довоєнний період, і цих коректив потребують не в останню чергу усталені концепти індивідуалізації особистості та формування індивідуалізованого суспільства за умов, коли життєвий простір, у якому перебуває людина праці, звужується, атомізується і повернення до колишнього його формату вже не буде.

Відштовхуючись від власних попередніх засновків і драйверів індивідуалізації, чимала частка яких не втратила своєї значущості в період коронакризи, наголошуємо на тому, що проблематика індивідуалізації людини економічної та людини соціальної не є феноменом останніх років, коли цифровізація та епідеміологічні обмеження, з одного боку, і жорстока реальність війни, з другого, змінюють усе або майже усе, що стосується ролі, місця людини, її участі у створенні суспільних благ. Ще до завершення ХХ ст. накопичилося достатньо підстав для висновку: складовими сучасних викликів стійкому соціально-економічному розвитку є асиметрії в царині індивідуального та суспільного піднесення, а також подальша розбудова індивідуалізованого суспільства у форматі, що нині домінує.

Практика віддаленої зайнятості за коронавірусних реалій (з березня 2020 р.) має не тривалу, але насичену подіями, зміною мотиваційних настанов, наслідками, ціннісними засадами історію. З перших днів настання пандемії COVID-19 віддалена зайнятість розглядалася переважною більшістю сторін і суб'єктів соціально-трудова відносин як один з дієвих інструментів вирішення двоєдиного завдання — збереження здоров'я населення за одночасного прагнення не зупинити, підтримати підприємницьку діяльність, зберегти більшість робочих місць, а отже, й доходи учасників економічної діяльності. За наявними даними, уже через місяць після оголошення ВООЗ пандемії COVID-19 близько 40% глобальної робочої сили було переведено на дистанційну зайнятість та інші види дистанційної роботи.

Згодом, після настання перших санітарно-епідеміологічних послаблень, коли ми стали свідками регіональних відмінностей у рівнях і масштабах коронавірусних небезпек, з'явилася велика кількість «зелених», «жовтих» зон, мотиваційні настанови сторін і суб'єктів соціально-трудова відносин стосовно подальшої практики застосування віддалених режимів роботи зазнали певних змін. Можна виокремити декілька моделей поведінки як роботодавців, так і персоналу підприємств (організацій) щодо перспектив і привабливості віддаленої роботи.

Перша модель стосується мотиваційних настанов роботодавців та їх представницьких органів, які проявили схильність зберегти і навіть розширити масштаби застосування віддалених режимів роботи і в постпандемійний період. Ця модель прийнятно сприймалася суб'єктами господарської діяльності, для яких присутність персоналу під «дахом» фірми не є критично важливою, оскільки трудові функції можуть бути успішно виконані й за віддаленої зайнятості.

Друга модель є повною протилежністю першої та передбачає відмову роботодавців від віддаленої практики виконання виробничих завдань за зняття санітарно-епідеміологічних обмежень. Зазначимо, що ця модель не є поширеною серед роботодавців і стосується тих суб'єктів господарювання, які не спроможні організувати безперебійний виробничий процес навіть за частко-

вого застосування віддалених режимів роботи. Серед прихильників цієї моделі чимало і тих роботодавців та їх представницьких органів, менеджмент яких є прибічником адміністративних централізованих, вертикально структурованих управлінських структур і відповідних методів управління.

Третя модель мотиваційних настанов стосовно майбутнього і привабливості застосування віддаленої організації праці стосується персоналу підприємств (організацій), які сприйняли такі регламенти роботи як нову і реальність, і нормальність і не мають наміру працювати під «дахом», у наданому роботодавцем приміщенні навіть за умов, що останній відмовиться від застосування віддалених режимів зайнятості. Таких мотиваційних настанов дотримуються працівники, для яких віддалений режим роботи дозволяє поєднувати роботу з виконанням сімейних функцій (догляд за дітьми, допомога літнім членам родини, можливість поєднувати роботу з навчанням або веденням підсобного господарства). Серед представників — прихильників віддаленої зайнятості чимало й тих, хто не є прибічниками колективної роботи, сповідують цінності індивідуалізму, не прагнуть солідарних дій, активної взаємодії із співробітниками.

Четверта модель мотиваційних настанов сторін і суб'єктів соціально-трудових відносин стосовно застосування віддалених режимів зайнятості є симбіозом окремих складових моделей, що розглядалися вище. Вона передбачає зважене ставлення провідних соціальних сил з боку і роботодавців, і працівників до запровадження віддаленої організації праці задля вирішення як безпекових, так і економічних та соціальних завдань, що постали перед підприємствами (організаціями) і кожною особистістю за нової (не)нормальності. Прибічники цієї моделі мотиваційних настанов свідомі того, що віддалена робота — не аномалія чи відхилення від «правильної» організації суспільно корисної праці, а іманентна складова життєдіяльності людини за сучасних, мінливих, нерідко екстремальних умов суспільного буття.

Які корективи вніс воєнний стан у моделі ставлення до віддаленої зайнятості й перспектив її розвитку? Проведене дослідження підтвердило гіпотезу щодо тісної залежності атомізації життєвого простору економічно активних людей від масштабів віддаленої роботи, яка набула нових формату і проявів за воєнного часу. Величезні міграційні потоки, що викликані воєнним станом і активними бойовими діями, вплинули на появу «нових» віддалено зайнятих, серед яких ІТ-фахівці, біженці, які вимушено опинилися за кордоном і мають можливість працювати у віддаленому режимі, тимчасово переміщені в західні області, які самотужки або в складі штату своїх організацій перебувають у статусі віддалено зайнятих. За даними спільноти програмістів DOU, через місяць після початку війни в Україні більшість ІТ-фахівців повернулися до роботи: 84% опитаних працюють повний робочий день, на повну ставку, ще 7% — перебувають у режимі неповної зайнятості; 6% — відзначили збільшення роботи з початком війни¹⁹.

Загальне уявлення про те, як змінились умови життєдіяльності українських ІТ-фахівців за настання воєнного стану, демонструють дані спеціаль-

¹⁹ Українське ІТ в перший місяць війни. Понад 60% залишили свої домівки. DOU. 2022. 29 бер. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/ukrainian-it-during-war/> (дата звернення: 04.04.2022).

ного емпіричного дослідження²⁰. Згідно з анкетами, отриманими від майже 7 тис. фахівців ІТ-індустрії, понад 80% опитаних працюють за віддаленого формату, при цьому 61% з них довелося полишити попереднє місце проживання і переїхати до безпечніших регіонів в Україні (75%) або за кордон (25%). Такі переміщення ІТ-фахівців мають територіальні відмінності. Найчастіше переїжджали в другій половині березня ІТ-фахівці з Харкова (87% респондентів), Чернігова (89%) і Києва (80%). Віддалена зайнятість, яка протягом двох попередніх років продукувалась умовами коронакризи, після 24 лютого 2022 р. сформувала «нову хвилю».

Отже, як суто теоретичні засновки, так і експериментальні дані переконують у наявності прямої (принаймні тісної) залежності між масштабами, умовами віддаленої зайнятості та феноменом атомізації життєдіяльності тих економічно активних осіб, хто вимушено чи свідомо обрали зазначену форму участі в суспільно корисній праці. Атомізація простору, в якому перебуває економічно активна людина, призводить до дифузії роботи і позаробочого часу, перекочовування робочого місця в житлове приміщення, яке стає альтернативою офісу.

Наголошуємо на тому, що дифузія форм діяльності не є феноменом, що з'явився в останній рік-два. Його поява припадає на останні десятиліття ХХ ст. і особливо на перші роки ХХІ ст., коли комп'ютерна техніка, мобільні пристрої, додатки, проривні технології заповнили простір, у якому людина перебуває цілодобово, проникли в усі «пори» її життєдіяльності, розмили дотеперішні кордони між роботою і «нероботою» і сформували новий, гібридний, трансграничний світ робочого і позаробочого часу. Кордони (межі) між роботою і нероботою, робочим і позаробочим (вільним) часом стають умовними, відносними.

Важливе значення для пояснення процесу дифузії форм діяльності має використання соціальних мереж, які за надкороткий історичний період стрімко ввійшли в життя лівової частки дорослого населення і зазвичай сприймаються як простір для вільного часу, а насправді стали простором, що синтезує і відпочинок, і роботу, а в умовах воєнного стану стали одним з поширених каналів комунікацій у підтримці зв'язку з рідними, близькими, колегами. Причиною цього стало не лише те, що чимало професійних занять передбачають використання тих чи інших мереж як інструменту розбудови відносин і комунікацій. Реалії є такими, що вільний час стає вмонтованим у простір, який має ознаки і робочого, і неробочого. Час, передбачений для відпочинку, стає дедалі підпорядкованішим економічній, професійній діяльності. Процес злиття, дифузії робочого і неробочого часу не в останню чергу відбувається тому, що інформаційні, телекомунікаційні технології, які стають іманентною складовою життєдіяльності майже кожної свідомої людини, «зціплюють», охоплюють і роботу, і відпочинок. Останній дедалі сильніше підпорядковується роботі, інтересам успішної трудової діяльності, урешті-решт інтересам ринку. Відтворення здатності до праці передбачає не лише відпочинок, приймання їжі, задоволення інших різноманітних побутових потреб, а й постійне знаходження в мережі, циф-

²⁰ Телеграм-канал «Редакція DOU». 2022. 29 бер. (дата звернення: 05.04.2022).

ровому та інформаційному просторі, активне спілкування, постійне перебування в «темі».

Час поза роботою, який, образно кажучи, «закований у інформаційні облаштунки», не можна вважати достеменно вільним, повноцінним відпочинком, проявом високої соціальної якості. Такий час у ліпшому випадку дозволяє людині краще підготуватися до наступного робочого дня, включитися в організаційну діяльність собі подібних інформаційно «просунутих» людей, бути на зв'язку в неординарних умовах. Отже, позаробочий час дедалі ширше залучається в економічні, трудові відносини, не є відпочинком, наповненим достеменними цінностями, він здатний в основному породжувати постійну готовність переключитися на виконання термінових завдань. Формується і відтворюється феномен постійної присутності роботи в життєдіяльності людини, який має мало спільного з цінностями людиноцентризму, людинокрадії, високої соціальної якості.

Усвідомлення природи й наслідків поширення явищ і процесів, які «працюють» на посилення атомізації життєвого простору віддалено зайнятих, розмивання меж між робочим і неробочим часом, а відтак, на втрату інститутом дозволів своєї відтворювальної, ціннісної функції, має стати передумовою, поштовхом до пошуку нових проєктів організації трудової діяльності, наповнення останніх цінностями людиноцентризму, гідної праці та соціальної якості.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

На наше переконання, організація трудової діяльності в умовах воєнного стану із збереженням санітарно-епідеміологічних обмежень через пандемію COVID-19 відбуватиметься за трьома сценаріями — онлайн, оффлайн і змішані режими роботи, — що ставить нові завдання перед як науковою спільнотою, так і бізнесом стосовно розроблення нових проєктів організації трудової діяльності. Актуалізується потреба у створенні умов для безпечної, захищеної від епідеміологічних і воєнних загроз праці й разом з тим сприяння продуктивній зайнятості через запровадження узгоджених регламентів, які містять психофізіологічні, адаптаційні, управлінські, організаційні, безпекові рішення.

При цьому висловлюємо гіпотезу, що після завершення війни, скасування обмежень воєнного стану, за відновлення умов повноцінної життєдіяльності значна частка людей, навіть з тих, хто був прибічниками дистанційної зайнятості, матиме наміри повернутися до роботи в приміщеннях роботодавців. Тотальна ізоляція протягом ведення активних бойових дій та оголошеного воєнного стану надала нового імпульсу духу солідарності, відбулося перезавантаження морально-етичних принципів взаємодії між людьми. Колективізм став одним з пріоритетів серед життєвих цінностей. Життя в екстремально-ординарних умовах довело, що в людині природою закладено значно більше колективного і соціального, ніж ми відчували в мирний час і очікували в посткоронавірусній реальності.

Війна за всіма канонами перезавантажила життя, життєвий простір, організацію життєдіяльності в цілому і трудової зокрема. Припускаємо, що новітні траєкторії розвитку форматів організації трудової діяльності вибудовувати-

муться за альтернативними варіантами гібридних моделей зайнятості з домінуванням традиційних робочих місць у приміщеннях роботодавців із застосуванням технологічних рішень «Індустрії 4.0» і пріоритетом людського ресурсу.

Політикум, менеджмент, суб'єкти соціально-трудових відносин, від яких прямо чи непрямо залежать вироблення і реалізація соціально-трудової політики, мають долучити до переліку своїх ключових компетентностей розуміння природи новітніх феноменів соціально-трудового розвитку, які продукують нову (не)нормальність у сфері безпосереднього докладання праці й унеможливають досягнення суспільно прийнятної соціальної якості. Така гіпотеза і твердження є справедливими з огляду на те, що усвідомлення природи означених явищ і процесів — це перший крок до подолання небажаних траєкторій розвитку соціально-трудової сфери, надання суспільному поступу людиноцентричності.

Нашим переконанням, яке базується на результатах виконаного дослідження, є й те, що явища і процеси, які перебувають «за кадром» і зумовлюють атомізацію життєвого простору економічно активної людини й дифузії форм її діяльності, мають стати предметом посиленої уваги з боку вчених різних наукових спрямувань, і передусім — філософських, соціологічних, демографічних, соціально-трудових, психологічних, соціокультурних. Водночас ми свідомі того, що кардинальні рішення соціально-трудової проблематики потребують, без перебільшення, глобальної, а точніше — неоглобальної, постановки завдань і мегапоглядів на шляхи їх вирішення. У нас також немає сумнівів у тому, що краща соціально-трудова політика — це зважена, високопрофесійна, інноваційно орієнтована економічна політика, провідними підсистемами якої є соціально-демографічна, соціально-трудова, інвестиційна, техніко-технологічна, інноваційна, фінансова, інституціональна, які в ідеальному випадку могли б постати як складові українського варіанта «плану Маршалла». Висловимо свою думку й по-іншому. Колишні, напівавтономні, локальні погляди на вирішення соціально-трудової проблематики, а серед неї — і віддалена зайнятість, і атомізація життєвого простору, і дифузія форм життєдіяльності, і багато-багато іншого, потребують перегляду та переосмислення.

Війна вчить думати по-іншому. Думаймо...

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Колот А.М., Герасименко О.О. Праця ХХІ: філософія змін, виклики, вектори розвитку. Моногр. Київ, КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2021. 488 с.
2. Колот А., Герасименко О. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. Київ, Фонд ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2020. 32 с.
3. Колот А., Герасименко О. Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія і практика*. 2020. № 10 (1). С. 33—54.
4. Колот А.М., Герасименко О.О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 80—92.
5. Колот А.М., Герасименко О.О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 1. С. 7—31. <https://doi.org/10.15407/eip2020.01.007>
6. Колот А.М., Герасименко О.О. Соціально-трудовий розвиток в ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1. С. 97—125.

7. Колот А.М. Соціально-трудова реальність — XXI: філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3—31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.02.003>
8. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії. Пер. з англ. А. Марховської, О. Ємельянової. Київ, Наш формат, 2021. 264 с.
9. Почепцов Г.Г. Коронавирус: как меняются наше сознание и будущее. Харків, Фоліо, 2020. 250 с.
10. Валерія Чепурко. Соціолог Євген Головаха: Війна змусила нас подолати пострадянську апатію не за сторіччя, а за дні. *КП в Україні*. 2022. 28 бер. URL: <https://kp.ua/ua/life/sotsioloh-jevhen-holovakha-vijna-zmusila-nas-podolati-postradjansku-apatiju-ne-za-storichchja-a-za-dni> (дата звернення: 30.03.2022).
11. Кейнс Дж.М. Экономические возможности для наших внуков. *Вопросы экономики*. 2009. № 6. С. 60—69.
12. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Пер. с фр., послесл. и примеч. Е.А. Самарской. М., Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.

Надійшла 12.04.2022

Прорецензована 22.04.2022

Доопрацьована 28.04.2022

Підписана до друку 02.05.2022

REFERENCES

1. Kolot A.M., Herasymenko O.O. Work XXI: philosophy of change, challenges, vectors of development. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
2. Kolot A., Herasymenko O. Labor sphere in the conditions of global socio-economic reality 2020: challenges for Ukraine. Kyiv, Friedrich-Ebert-Stiftung in Ukraine, 2020 [in Ukrainian].
3. Kolot A., Herasymenko O. Digital transformation and new business models as determinants of formation of the economy of nontypical employment. *Social and labour relations: theory and practice*, 2020, No. 10 (1), pp. 33-54 [in Ukrainian].
4. Kolot A.M., Herasymenko O.O. Determinants of formation of social and labor platform «Labor 4.0». *Herald of Precarpathian University. Series Economy*, 2020, Vol. 15, pp. 80-92 [in Ukrainian].
5. Kolot A., Herasymenko O. Labor 4.0 concept: theoretical-applicable principles of formation and development. *Economy and forecasting*, 2020, No. 1, pp. 7-31. <https://doi.org/10.15407/eip2020.01.007> [in Ukrainian].
6. Kolot A.M., Herasymenko O.O. Social and labor development in the XXI century: to the nature of global changes, new opportunities, limitations and challenges. *Demography and social economy*, 2019, No. 1, pp. 97-125 [in Ukrainian].
7. Kolot A. Social and labor reality – XXI: philosophy of formation, opportunities and challenges. *Economy of Ukraine*, 2021, No. 2, pp. 3-31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.02.003> [in Ukrainian].
8. Zakaria F. Ten Lessons for a Post-Pandemic World. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
9. Pocheptsov G.G. Coronavirus: how our consciousness and future are changing. Kharkiv, Folio, 2020 [in Russian].
10. Valeria Chepurko. Sociologist Yevhen Holovakha: The war forced us to overcome post-Soviet apathy not in a century, but in days. *KP in Ukraine*, 2022, March 28, available at: <https://kp.ua/ua/life/sotsioloh-jevhen-holovakha-vijna-zmusila-nas-podolati-postradjansku-apatiju-ne-za-storichchja-a-za-dni> (accessed on: 30.03.2022) [in Ukrainian].
11. Keynes J.M. Economic Possibilities for our Grandchildren. *Questions of Economy*, 2009, No. 6, pp. 60-69 [in Russian].
12. Baudrillard J. The Consumer Society: Myths and Structures. Moscow, 2006 [in Russian].

Received on April 12, 2022

Reviewed on April 22, 2022

Revised on April 28, 2022

Signed for printing on May 2, 2022

Anatolii Kolot, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Vice-rector on scientific and pedagogical work,
Professor of Socioeconomics and Personnel Management Department
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Peremohy Ave, Kyiv, 03057, Ukraine
Oksana Herasymenko, PhD (Econ.), Assoc. Prof.,
Associate Professor of Department of Innovation and Investment Management
Taras Shevchenko National University of Kyiv
90a, Vasylykivska St., Kyiv, 03022, Ukraine

NOVEL FORMATS OF LABOR ACTIVITY ORGANIZATION:
NATURE, CHALLENGES, DEVELOPMENT TRAJECTORIES

The paper gives scientific argumentation for the authors' mental model of labor activity transformations as a component of a new social (ab)normality, which is a symbiosis of three «big bangs» — information and digital transformations, sanitary and epidemiological restrictions, military aggression. The authors' vision of the origin, character and nature of the «big bangs» is presented, and attention is focused on their consequences for social and labor development.

The essential characteristics of the space atomization, which occurs in the conditions of volatility, anxiety, unpredictability of the life of an economically active person during martial law, are revealed. It is emphasized that the forced need to secure the workplace, organized at home, and change the location in search of a shelter from military aggression was a new challenge for social and labor life.

Based on the results of survey, which show the preservation of active life position among Ukrainians during the war, it was concluded that the employment during martial law — remote or standard — affects self-confidence in overcoming life's difficulties. The manifestations of atomization (compression) of the living space of an economically active person during martial law are generalized, the emphasis is placed on the precarization of spare time.

The problem of income is considered. It is stated that having an income not only allows to meet basic human needs, but also inspires a sense of security and reduces anxiety and worry about uncertainty in the future.

The behavior models of the subjects of social and labor relations regarding the prospects and attractiveness of remote work are described. It is proved that atomization of living space of economically active people and the diffusion of activity depend on the scale of remote work, which acquired new formats and manifestations during the war, against the background of large-scale and intensive migration flows. It is hypothesized that the novel development trajectories of labor activity organization will be based on alternative hybrid employment models with the dominance of traditional workplaces in the employers' premises using «Industry 4.0» technological solutions and the priority of human resources.

Keywords: *new (ab)normality; social and labor development; living space atomization; labor activity diffusion; social labor organization; remote employment; remote work.*

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИЧНІ НОРМИ

Доступ до змісту журналу. Журнал «Економіка України» розповсюджується за передплатою друкованого або електронного варіанта. У вільному доступі на сайті журналу є розширені резюме до кожної статті. Відкритий доступ до повних версій статей журналу можливий на сайті журналу і на сайті Національної бібліотеки імені Вернадського з часовим лагом у 12 місяців.

Принципи. Редакційна політика журналу заснована на принципах об'єктивності та неупередженості при відборі статей з метою їх публікації; високих вимог до якості наукових досліджень; обов'язковості та конфіденційності рецензування статей; додержання колегіальності при ухваленні рішень щодо публікації статей; доступності та оперативності у спілкуванні з авторами; суворого дотримання авторських і суміжних прав (з укладанням з кожним автором (співавтором) Ліцензійного договору на використання твору).

Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного автора, редактора, рецензента, видавця, організації.

Етика публікацій. Редакційна колегія журналу вимагає від авторів наслідувати формальним та етичним правилам підготовки і публікації наукових робіт, що вони подають до редакції. Ці норми зумовлено стандартами якості наукових статей, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE), етичним кодексом вченого України, а також досвідом роботи іноземних та українських професіональних спільнот, наукових організацій, редколегій та редакцій видань.

Етичні зобов'язання редакційної колегії журналу

1. Всі члени редакційної колегії є рецензентами.
2. Редакційна колегія залишає за собою право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту.
3. Редакційна колегія несе відповідальність за рівень наукового наповнення журналу.
4. Всі наукові матеріали проходять ретельний відбір через подвійне «сліпе» рецензування. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання. Автор зобов'язаний доопрацювати статтю відповідно до зауважень рецензентів.
5. Редакційна колегія без упередженості розглядає всі надані їй рукописи, оцінюючи кожний належним чином. Вона виносить об'єктивні рішення, які не залежать від комерційних або інших інтересів, і забезпечує чесний процес рецензування.
6. Редакційна колегія може відхилити рукопис без рецензування, якщо вважає, що він не відповідає профілю журналу.
7. Редакційна колегія виступає проти фальсифікації, плагіату, направлення автором одного рукопису до кількох журналів, багаторазового копіювання тексту статті в різних місцях, введення громадськості в оману щодо реального внеску автора в опубліковану наукову роботу.
8. Редакційна колегія має право вилучити вже опубліковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про даний факт вилучення статті редакція повідомляє як автору статті, так і організації, де було виконано дослідження.
9. Співробітники редакції не надають іншим особам інформації, пов'язаної із змістом рукописів, що перебувають на розгляді, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.
10. Згідно з міжнародним законодавством щодо додержання авторського права на електронні інформаційні ресурси, матеріали сайту не можуть бути відтворені повністю або частково в будь-якій формі (електронній чи друкованій) без попередньої письмової згоди редакції журналу. При використанні опублікованих матеріалів у контексті інших документів обов'язково необхідними є посилання на першоджерело.
11. Редактори, автори і рецензенти повинні повідомляти про свої інтереси, які можуть вплинути на їх об'єктивність при редагуванні та рецензуванні матеріалів статей (випадок конфлікту інтересів). Такими можуть бути інтереси інтелектуального плану, фінансові, персональні, політичні, релігійні.

Етичні зобов'язання автора

1. Автор несе повну відповідальність за зміст статті і сам факт її публікації.
2. Автор повинен цитувати ті публікації, які мали визначальний вплив на суть викладеного у статті. Необхідно також належним чином вказувати джерела принципово важливих матеріалів, використаних у даній роботі, якщо вони не були отримані самим автором.
3. Є недопустимими плагіат як оригінальна робота і подання до публікації раніше надрукованої статті. У випадку виявлення зазначених фактів відповідальність несе автор.
4. Співавторами статті мають бути всі ті особи, які зробили вагомий науковий внесок у подану роботу і поділяють відповідальність за отримані результати. Автор, який подає рукопис до публікації, відповідає за те, щоб до списку співавторів були включені тільки ті особи, які відповідають критерію авторства, і бере на себе відповідальність за згоду інших авторів статті на її публікацію в журналі.

EDITORIAL POLICY AND ETHIC NORMS

Access to the contents of the journal. The journal «Economy of Ukraine» is circulated by the subscription of a printed or electronic version. The extended summary of each article is freely available on the site of the journal. The open access to the full versions of articles of the journal is allowed on the site of the Vernadsky National Library of Ukraine with a time lag of 12 months.

Principles. The editorial policy of the journal is based on the principles of objectivity and impartiality at the selection of manuscripts with the purpose of their publication; high exactions to the quality of scientific studies; obligation and confidentiality of the reviewing of manuscripts; compliance of the collectivity in the decision making concerning the publication of manuscripts; accessibility and immediacy of the communication with the authors; strict compliance of author's and related rights (with the conclusion of the License agreement for the use of the work with each author (coauthor)).

The prevention of illegal publications is the responsibility of each author, editor, reviewer, publisher, and organization.

Ethics of publications. The Editorial Board of the journal demands that the authors keep the appropriate level of formal and ethical rules in the preparation and the publication of scientific works submitted to the Editorial Board of the journal. These norms are determined by the quality standards for scientific articles accepted in the world scientific community, in particular, by the publication principles of the Publishing Ethics Resource Kit (PERK), recommendations of the academic publishing house Elsevier, Committee on Publication Ethics (COPE), the ethic code of Ukraine's scientists, and the work experience of foreign and Ukrainian professional communities, scientific institutions, editorial boards, and editorial staffs.

Ethic obligations of the Editorial Board of the journal

1. All members of the Editorial Board are reviewers.
2. The Editorial Board reserves the right to send a manuscript to an outer reviewer.
3. The Editorial Board is responsible for the level of the scientific content of the journal.
4. All scientific materials pass the careful selection and the «blind» reviewing. The Editorial Board reserves the right to reject a manuscript or to return it for a modification. The author must rework the manuscript in correspondence with the remarks of reviewers.
5. The Editorial Board considers all submitted manuscripts without bias, assesses properly each of them, and makes the objective decisions independent of commercial or other interests, and ensures the fair process of reviewing.
6. The Editorial Board can reject a manuscript without reviewing, by considering that it does not correspond to the profile of the journal.
7. The Editorial Board opposes the falsification, plagiarism, submission of a single work into several journals, multiple copying of article's text in different places, and misleading the community as for author's real contribution to a specific scientific work.
8. The Editorial Board has right to withdraw the published article in the case of the violation of any rights or commonly accepted norms of the scientific ethics. About such fact of the withdrawal of the article, the Editorial Board will inform the author and the organization, where such work was executed.
9. The editorial staff provides no information concerning the content of a manuscript under consideration to any persons, except for those participating in its professional assessment.
10. According to the international legislation as for the compliance of author's rights, the materials of a site cannot be reproduced completely or partially in any form (electronic or printed) without the preliminary written agreement of the Editorial Board of the journal. If the published materials are used in the context of other acts, the citation of the original source should be obligatorily made.
11. Editors, authors, and reviewers must inform about their interests, which would affect their objectivity at the editing and reviewing of the manuscripts (the case of a conflict of interests). Such can be the intellectual, financial, personal, political, or religious interests.

Ethic obligations of authors

1. The author bears the complete responsibility for the content of the article and for the very fact of its publication.
2. The author should cite those publications that had the defining influence on the essence of studies presented in the article and those that can rapidly inform the reader about the earlier works important for the comprehension of the given trend. It is necessary also to properly indicate the sources of basically significant results used in the, if those results were not got by the author his/herself.
3. The plagiarism as an original work and the submission of the earlier published article are impermissible. If such facts will occur, the author will bear the complete responsibility.
4. Coauthors of the article should be those persons who gave a weighty scientific contribution to the submitted work and share liability for the obtained results. The author submitting the manuscript for the publication is responsible for that the list of coauthors includes only those persons who correspond to the authorship criterion and takes the responsibility for the consent of other authors of the manuscript for its publication in the journal.

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 4 від 05.05.2022 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes No. 4 of May 05, 2022)

При передруку посилання на журнал «Економіка України» обов'язкове
While using refer to «Economy of Ukraine» is obligatory

Адреса редакції:

01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26, кім. 602
тел. +38 (044) 280-12-34
E-mail: econom-ukraine@ukr.net
<http://www.economyukr.org.ua>

Редактор *І.В. Корнієнко*

Перекладач *А.О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *К.М. Васильковська*

Підп. до друку 30.05.2022. Формат 70 × 108/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 7,40. Обл.-вид. арк. 8,02. Тираж 155 прим.

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України, 01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001.

